

WIEŚ i ROLNICTWO

KWARTALNIK

ISSN 0137-1673

Nr 1 (186)/2020

RADA PROGRAMOWA

Jan Górecki – przewodniczący (Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Polska);
Mieczysław Adamowicz (Państwowa Szkoła Wyższa im. Jana Pawła II w Białej Podlaskiej, Polska);
Štefan Bojnec (University of Primorska, Słowenia); **Sophia Davidova** (University of Kent, Wielka Brytania);
Katarzyna Duczkowska-Małysz (Politechnika Warszawska, Polska); **Imre Fertő** (Hungarian Academy of Sciences, Węgry); **Klaus Froberg** (University of Bonn, Niemcy); **Keith Howe** (University of Exeter, Wielka Brytania); **Wojciech Józwiak** (Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej, Polska);
Andrzej Kaleta (Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Polska); **Bogdan Klepacki** (Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego, Polska); **Marie-Claude Maurel** (École des Hautes Études en Sciences Sociales, Francja);
William Meyers (University of Missouri, Stany Zjednoczone Ameryki); **Walenty Poczta** (Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu, Polska); **Hannu Törmä** (University of Helsinki, Finlandia)

KOMITET REDAKCYJNY

Jerzy Wilkin (redaktor naczelny), Adam Czarnecki (sekretarz redakcji),
Izabella Bukraba-Rylska, Maria Halamska, Katarzyna Kość-Ryżko, Włodzimierz Rembisz,
Henryk Runowski, Monika Stanny, Andrzej Wiatrak, Katarzyna Zawalińska

Weryfikacja materiałów w języku angielskim (Proofreader): David Westacott

Małgorzata Gelo-Kluczyńska (sekretariat redakcji: redakcja@irwirpan.waw.pl)

ISSN 0137-1673

E-ISSN 2657-5213

WYDAWCA

Polska Akademia Nauk
Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa, ul. Nowy Świat 72, 00-330 Warszawa
tel.: 22 826 94 36, fax: 22 657 27 50
e-mail: redakcja@irwirpan.waw.pl
www.kwartalnik.irwirpan.waw.pl

Partner wydawniczy

Wydawnictwo Naukowe Scholar Spółka z o.o.
ul. Oboźna 1, 00-340 Warszawa
tel. 22 692 41 18; 22 826 59 21; 22 828 93 91
dział handlowy: jak wyżej, w. 108
e-mail: info@scholar.com.pl
www.scholar.com.pl

Skład i łamanie: WN Scholar (*Jerzy Łazarski*)

Druk i oprawa: MCP, Marki

Nakład: 110 egz.

Wersja papierowa kwartalnika „Wies i Rolnictwo” jest jego wersją pierwotną.
Wersja elektroniczna kwartalnika jest dostępna w bazach CEEOL, AgEcon i ePNP, a także w serwisach:
publio.pl, ibuk.pl oraz ebookpoint.pl.

VILLAGE & AGRICULTURE

QUARTERLY

ISSN 0137-1673

NO. 1 (186)/2020

IRWIR PAN

Polish Academy of Sciences
Institute of Rural and Agricultural Development

SCHOLAR
Publishing House

PROGRAMME BOARD

Jan Górecki – President (Institute of Rural and Agricultural Development, Polish Academy of Sciences, Poland); **Mieczysław Adamowicz** (Pope John Paul II State School of Higher Education in Biała Podlaska, Poland); **Štefan Bojnec** (University of Primorska, Slovenia); **Sophia Davidova** (University of Kent, UK); **Katarzyna Duczkowska-Małysz** (Warsaw University of Technology, Poland); **Imre Fertő** (Hungarian Academy of Sciences, Hungary); **Klaus Froberg** (University of Bonn, Germany); **Keith Howe** (University of Exeter, UK); **Wojciech Józwiak** (Institute of Agriculture and Food Economics, Poland); **Andrzej Kaleta** (Nicolaus Copernicus University in Toruń, Poland); **Bogdan Klepacki** (Warsaw University of Life Sciences – SGGW, Poland); **Marie-Claude Maurel** (École des Hautes Études en Sciences Sociales, France); **William Meyers** (University of Missouri, USA); **Walenty Poczta** (Poznań University of Life Sciences, Poland); **Hannu Törmä** (University of Helsinki, Finland)

EDITORIAL BOARD

Jerzy Wilkin (Editor in Chief), Adam Czarnecki (Managing Editor),
Izabella Bukraba-Rylska, Maria Halamska, Katarzyna Kość-Ryżko, Włodzimierz Rembisz,
Henryk Runowski, Monika Stanny, Andrzej Wiatrak, Katarzyna Zawalińska

Proofreader: David Westacott

Journal's secretariat: Małgorzata Gelo-Kluczyńska (redakcja@irwirpan.waw.pl)

ISSN 0137-1673

E-ISSN 2657-5213

PUBLISHER

Polish Academy of Sciences,
Institute of Rural and Agricultural Development, Nowy Świat St. 72, 00-330 Warsaw
tel.: 22 826 94 36, fax: 22 657 27 50
e-mail: redakcja@irwirpan.waw.pl
www.kwartalnik.irwirpan.waw.pl

Partner

Scholar Publishing House Ltd.
Oboźna St. 1, 00-340 Warsaw
e-mail: info@scholar.com.pl
www.scholar.com.pl

Layout and typography: Scholar Publishing House Ltd. (*Jerzy Łazarski*)

Printed by: MCP, Marki

Print-run: 110

Paper edition of the journal *Village and Agriculture* is its basic version.
A digital version of the journal is available from the following databases: CEEOL, AgEcon i ePNP,
as well as: publio.pl, ibuk.pl and ebookpoint.pl.

Spis treści

Artykuły

Maria Halamska

Mieszkańcy wsi a zmiany polityczne (ciąg dalszy rozważań o stuleciu 1918–2018) 7

The Rural Population and Political Changes: Continuation of the Reflection on the Century 1918–2018

Katarzyna Bańkowska, Jakub Jasiński

Ocena potencjału towarowości gospodarstw ekologicznych – na przykładzie województwa podlaskiego 27

An Evaluation of the Economic Potential of Organic Farms in Podlaskie Voivodeship

Taras Vasylytsiv, Ruslan Lupak, Olha Levytska

Trends and Characteristics of the Migration From Ukraine to Poland: The Aspect of Rural Areas and Conclusion for State Migration Policy 51

Trendy i cechy migracji z Ukrainy do Polski – aspekt obszarów wiejskich i implikacje dla polityki migracyjnej państwa

Nguyen Ha Dong

Subjective Well-being and Intergenerational Support Exchange in Old Age in Rural Vietnam 69

Wsparcie międzypokoleniowe a dobrobyt subiektywny wśród starszych mieszkańców wsi w Wietnamie

Maria Zuba-Ciszewska

Rola spółdzielni w zapewnieniu dostępności żywności w Polsce – na przykładzie produktów mleczarskich 93

The Role of Cooperatives in Ensuring Food Availability in Poland: On the Example of Dairy Products

Recenzje i omówienia

Izabella Bukraba-Rylska

Wiejskie chorowanie. Recenzja książki Eweliny Szpak „Chory człowiek jest wtedy jak coś go boli”. Społeczno-kulturowa historia zdrowia i choroby na wsi w Polsce Ludowej 121

Country sickness. Review of Ewelina Szpak's book: "A Man is Sick when He is in Pain". A Socio-Cultural History of Health and Illness in the Polish Countryside in People's Poland

Maria Halamska

Mieszkańcy wsi a zmiany polityczne (ciąg dalszy rozważań o stuleciu 1918–2018)

Streszczenie: Autorka, bazując na literaturze przedmiotu oraz danych dotyczących najnowszego okresu, analizuje wpływ mieszkańców wsi na zmiany polityczne w Polsce w latach 1918–2018. Wyróżnia dwa typy partycypacji politycznej: partycypację kontestacyjną oraz partycypację legitymizacyjną. Pierwsza to ciąg wiejskich/chłopskich/rolniczych protestów w II i III RP oraz w PRL. Partycypacja legitymizacyjna analizowana jest tylko w II i III RP; pominięty – wobec braku wiarygodnych danych – został okres PRL. W tej części autorka analizuje dwa zjawiska: frekwencję wyborczą w wyborach parlamentarnych oraz dynamikę orientacji politycznych mieszkańców wsi. Ta analiza przynosi ambiwalentną ocenę wpływu mieszkańców wsi na kształt ładu politycznego w Polsce.

Słowa kluczowe: wieś, zachowania polityczne, partycypacja kontestacyjna, partycypacja legitymizacyjna.

1. Wprowadzenie

Na początku lat 90. XX w. dwaj moi koledzy – socjologowie wsi – opublikowali pracę *Chłopi we współczesnej Polsce: przedmiot czy podmiot procesów społecznych* (Gorlach, Seręga 1991); jest to jedna z licznych w owym czasie analiz, które próbowały opisać i wyjaśnić społeczne korzenie ruchu „Solidarność” oraz jego skutki. Wyróżniając trzy aspekty podmiotowości: wewnętrzny, odnoszący się do stanów świadomości działającej jednostki, zewnętrzny, polegający na analizie rzeczywistości i jej konstrukcji, oraz aspekt działania jednostek i zbiorowości, koncentrują oni analizę na poziomie pierwszym, świadomościowym. Interesuje ich podmiotowość chłopstwa („wielka kategoria społeczna”) jako kategorii społecznej,

---

Prof. dr hab. Maria Halamska, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Zakład Socjologii Wsi, ul. Nowy Świat 72, 00-330 Warszawa, maria.halamska@irwirpan.waw.pl, ORCID: 0000-0003-4133-9935.

„która tradycyjnie najmocniej odciska się na jej [wsi – M.H.] obliczu społecznym” (Gorlach, Seręga 1991, s. 29).

Mój zamiar jest inny: chcę – przez analizę kilku typów działań/zachowań politycznych w ciągu stu lat – ukazać wpływ wsi (od zdominowanej przez chłopów po zdominowaną przez robotników) na polityczne oblicze kraju. Artykuł oparty jest na informacjach statystycznych pochodzących z Głównego Urzędu Statystycznego i Państwowej Komisji Wyborczej oraz na literaturze przedmiotu – istniejących opracowaniach na temat politycznych zachowań mieszkańców wsi, uzupełnionych o najnowsze informacje o opisywanych zjawiskach¹.

Czasy nowożytny (Hobsbawn 1959), w tym zwłaszcza wiek XX (Wolf 1974), dostarczają wielu opisów chłopskich rewolt czy poparcia dla rewolucji wszczynanych przez innych. Henri Mendras, komentując opisane przez Erica Wolfa przypadki wojen chłopskich (Meksyk, Rosja, Chiny, Kuba, Algieria, Wietnam) i dorzucając do tego przykład Kambodży, stwierdza, iż w każdym przypadku

nic nie wydarzyłoby się bez udziału mas chłopskich, nic też nie zostałyby osiągnięte bez udziału innych. [...] Jednakże rewolucje chłopskie najczęściej przyspieszają urbanizację i industrializację i służą przechwyceniu władzy przez burżuazję i funkcjonariuszy, ludzi miasta i zarządzających gospodarką, która nie toleruje wyłamania się z jej logiki funkcjonowania (Mendras 1976, s. 122; tłum. M.H.).

Przedmiotem analizy jest zmieniająca się w ciągu stu lat partycypacja polityczna, rozumiana jako różne formy zachowań i działań, mające na celu legitymizację lub delegitymizację systemu politycznego. Daniel Mider (2010, s. 35) wyróżnił cztery typy partycypacji: poparcie (czynna legitymizacja, intensywne działania), obojętność (brak działań lub działania sporadyczne), alienacja (brak działań) oraz sprzeciw (czynna delegitymizacja, intensywne działania)². Te świadome, celowe i racjonalne działania mogą być zarazem traktowane jako wyraz podmiotowości politycznej wsi (Karwat 1980). Inspiracją – nie po raz pierwszy – jest dla mnie praca Barringtona Moore’a (1969), który przez analizę nowożytnej historii Anglii, Francji, Stanów Zjednoczonych Ameryki, Chin, Japonii i Indii ukazał wpływ „klas wiejskich” na powstawanie albo demokracji liberalnej, albo totalitaryzmów (fasyzm, komunizm). Tu, bilansując stulecie procesów zmian zachodzących na wsi, warto

¹ Dziękuję serdecznie Dominice Zwęglińskiej-Gałeckiej oraz Arkadiuszowi Ptakowi za pomoc w przygotowaniu tego tekstu.

² Wzorował się tu na typologii Roberta K. Mertona (2002), wyróżniającego – na podstawie relacji między kulturowo określanymi celami a społecznie akceptowanymi środkami służącymi ich osiągnięciu – konformizm, rytualizm, wycofanie i bunt.

zatrzymać się także przy tym wątku i – być może – porysować nieco powszechnie używaną jako argument kliszę chłopa, który „potęgą jest i basta”.

2. Ruchy chłopskie, czyli partycypacja kontestacyjna

W szkicu z końca lat 80., napisanym po kilku edycjach badań „Polacy”³, Władysław Adamski (1988) wyróżnił dwie odmiany podmiotowości społecznej (zbiorowej): podmiotowość kontestacyjną oraz podmiotowość partycypacyjną. Odpowiadałyby im odmienne formy działań politycznych. Dla podmiotowości kontestacyjnej był to sprzeciw, wywodzący się z Mertonowskiego buntu. Szeroko rozumiane społeczne ruchy protestu bez wątpienia należą do pierwszej grupy działań. We wnikliwej analizie ruchów chłopskich⁴ w XX w. Grzegorz Forys przyjmuje za Sydneyem Tarrowem (1998), że ruch społeczny to „zbiorowe wyzwanie (*collective challenge*) oparte na wspólnych celach (*common purposes*) i społecznej solidarności jego uczestników (*social solidarity*) oraz ich zbiorowej tożsamości (*collective identity*) mające charakter trwałego działania zbiorowego (*sustaining collective action*)” (2019, s. 600). Te chłopsko-rolnicze działania zbiorowe miały w analizowanym stuleciu różne formy. Lokalne akcje protestacyjne odbywały się już w 1918 r., w momencie odradzania się Państwa Polskiego. Spektakularnym wydarzeniem było powstanie chłopskiej Republiki Tarnobrzeskiej.

Złe położenie materialne oraz bieda i głód zachęciły chłopów, robotników folwarcznych oraz rzemieślników do wystąpienia przeciwko ziemiaństwu. 6 listopada 1918 r. na rynku w Tarnobrzegu zebrał się wielotysięczny tłum, domagający się sprawiedliwości społecznej i reform, które miały ich wydobyć z trudnego położenia ekonomicznego. Na czele demonstrantów stanęli: działacz społeczny, student prawa Uniwersytetu Jagiellońskiego Tadeusz Dąbał oraz ksiądz Eugeniusz Okoń. Protesty szybko objęły powiat tarnobrzeski oraz mielecki, kolbuszowski i nizański. Wprowadzono w nich rządy chłopskich Komitetów Gminnych oraz utworzono milicję obywatelską. Nad funkcjonowaniem Republiki czuwał Komitet Rewolucyjny oraz Chłopskie Stronnictwo radykalne założone przez Eugeniusza Okonia (Forys 2019, s. 602).

Ten radykalny ruch żądał reformy rolnej bez odszkodowań i bezpłatnego przekazania ziemi „najemnym chłopom”, konfiskaty ziemi kościelnych, upaństwowienia lasów; były to postulaty formułowane przez uboższych chłopów i robotników

³ Rozpoczęto je w roku 1980 i noszą one nazwę „Polacy’ 80”; były kontynuowane w 1981, 1984 oraz 1989 roku.

⁴ Wyraźnie przy tym odróżnia „ruch chłopski” od „ruchu ludowego” i stwierdza, że „przedmiotem uwagi będzie przede wszystkim kontestacyjna działalność chłopstwa i rolników” (Forys 2019, s. 600).

rolnych. Zarazem była to próba stworzenia konkurencyjnego (wzorowanego na sowieckim) ośrodka władzy w Galicji w stosunku do Polskiej Komisji Likwidacyjnej⁵. Ta chłopska Republika przestała istnieć w styczniu 1919 r., po interwencji PKL.

Pogarszająca się sytuacja ekonomiczna przyniosła radykalizację nastrojów chłopów i nasilanie się działań protestacyjnych. Nastąpiło to już pod koniec lat 20., w momencie wybuchu Wielkiego Kryzysu. Trwał on na polskiej wsi do połowy lat 30. W najuboższych regionach Polski – centralnych i Małopolsce – akcje bojkotu podejmowała część chłopów oraz robotnicy rolni.

Główne postulaty, jakie pojawiały się przy okazji bojkotów, miały charakter ekonomiczny, a ich adresatami, oprócz państwa, były także władze lokalne. Oddłużenie wsi, ulgi w spłaceniu długów, podwyższenie cen produktów rolnych, ale również obniżenie opłat wjazdowych i postojowych na jarmarkach – to główne postulaty tego okresu. Bojkoty organizowane były na poziomie lokalnym i polegały na niedopuszczaniu do handlu w czasie jarmarków (Foryś 2019, s. 604).

W początku lat 30. wiele takich akcji podejmowali chłopci w południowej Małopolsce. Wart odnotowania jest tu przykład „powstania leskiego” w 1932 r., oddający stan społecznych nastrojów i lęków; chłopci zaprotestowali przeciwko przymusowi nieodpłatnej pracy przy budowie dróg, obawiając się powrotu pańszczyzny. W proteście wzięło udział ok. 5 tys. chłopów. Wszystkie te manifestacje spotykały się z retorsjami władzy, które dokonywały aresztowań, wносиły sprawy do sądów, pacyfikowały krnąbrne wioski, wprowadzały różnego typu utrudnienia w chłopskiej działalności politycznej. W wyniku „powstania leskiego” kilkuset chłopów zostało aresztowanych, siedmiu zginęło.

Największe chłopskie przedsięwzięcie kontestacyjne to Wielki Strajk Chłopski, który zorganizowano w wielu regionach Polski 16–27 sierpnia 1937 r. Wzięło w nim udział kilka milionów chłopów, którzy oprócz ekonomicznych wysuwali także żądania polityczne.

Działania podejmowane przez strajkujących polegały na blokowaniu dróg, wstrzymywaniu dowozu żywności do miast i rezygnacji z zakupów przez 10 dni. W wyniku działań pacyfikacyjnych ze strony państwa zginęło 44 chłopów, 5 tys. aresztowano, a 617 skazano wyrokami sądów (Wierzbieniec 2008). Wielki Strajk Chłopski był największą manifestacją polityczną okresu międzywojennego (cyt. za Foryś 2019, s. 606).

⁵ Polska Komisja Likwidacyjna została utworzona w październiku 1918 r. z przedstawicieli wszystkich partii politycznych działających w Sejmie Krajowym. Na jej czele stał Wincenty Witos. W marcu 1919 r. zakończyła działalność. Jej celem było administrowanie Galicją w momencie rozpadu monarchii austro-węgierskiej.

W ocenie Forysia w okresie międzywojennym aktywność protestacyjna chłopów była umiarkowana. Chłopskie protesty miały przede wszystkim podłoże ekonomiczne, ale towarzyszyły im także postulaty społeczne i polityczne. Te nasilały się za sprawą wsparcia działań przez najwybitniejszych przedstawicieli partii ludowych⁶. Ruchy te miały głównie charakter lokalny i regionalny, a najaktywniejszym regionem była Galicja ze swoją kwestią rolną: rozdrobnieniem gospodarstw chłopskich, przeludnieniem agrarnym, bezrobociem, biedą. Dość szeroki był repertuar chłopskich protestów: to wiece, demonstracje, pochody, strajki i bojkoty.

Powodów do protestów nie brakowało także w PRL, zwłaszcza w latach 1948–1956, gdyż zasadnicze problemy wsi – głód i przeludnienie agrarne – nie zostały rozwiązane. Głównym powodem chłopskiej kontestacji, szczególnie w latach 1948–1956, była kolektywizacja, forsowana różnymi metodami: przymusem ekonomicznym⁷ i bezpośrednim. Reakcją były bunty chłopskie. Foryś podaje, że tylko w 1953 r. wybuchło ich 168. Powszechną reakcją był bierny opór, który polegał na ignorowaniu w bezpiecznym zakresie poleceń nakazujących zakładanie spółdzielni oraz celowym ograniczaniu produkcji rolnej i ukrywaniu jej rozmiarów. W późniejszym okresie, kiedy możliwa (i konieczna) stała się kooperacja z systemem, taką metodą stały się nieformalne naciski oraz różne formy korupcji, zmierzające do – według słów Jerzego Wilkina (1988) – „oswojenia socjalizmu”⁸. W latach 70., kiedy odeszła groźba kolektywizacji, zniesione zostały obowiązkowe dostawy⁹ i zaczęto wdrażać elementy opieki socjalnej, zmieniły się także formy oporu – już rolników czy jak chcą niektórzy – posttradycyjnych chłopów. W końcu dekady pojawiły się „przezmianki” zorganizowanej działalności politycznej: w okolicach Lublina – Komitet

⁶ Najwybitniejsi przedstawiciele wsi w tym okresie to: Wincenty Witos, Maciej Rataj, Bolesław Wysłouch, Jakub Bojko, Władysław Kiernik, Józef Putek, Kazimierz Bagiński, Adolf Sawicki, Stanisław Mikołajczyk.

⁷ Do niego należały przede wszystkim obowiązkowe dostawy, gdzie ceny skupu za produkty dostarczane w ich ramach wynosiły ok. 1/3 produktów roślinnych i ok. 1/2 zwierzęcych; za niewywiązywanie się z obowiązkowych dostaw w latach 1952–1955 kolegia karno-administracyjne ukarały prawie 600 tys. osób, 15 tys. więzieniem. Drugim mechanizmem ekonomicznym były progresywne podatki: w gospodarstwach najmniejszych (średnia 1,2 ha) w 1950 r. podatek wynosił 24 zł/ha, podczas gdy w grupie gospodarstw o średniej powierzchni 15,9 ha – 432 zł/ha; w 1954 r. odpowiednio 136 zł/ha i 839 zł/ha (Dobieszewski 1993). Na Pomorzu oraz w województwach warszawskim, białostockim, wrocławskim zdarzały się przypadki pobić, zniszczenia lub konfiskaty chłopskiego mienia.

⁸ Według mnie dyskusyjna jest teza Krzysztofa Gorlacha (2001), jakoby był to rodzaj „ukrytego dyskursu”, polegającego na mnożeniu nieformalnych nacisków. Korupcja – mniejsza lub większa – jest zjawiskiem powszechnym, metodą realizacji partykularnych interesów. W gospodarce realnego socjalizmu, której niedobory były immanentną cechą, stanowiła zjawisko bardzo powszechne. Na wsi natomiast temu oporowi sprzyjał amoralny familizm oraz sieć skomplikowanych relacji krewniaczo-sąsiedzkich, na których bazowało zaufanie do „swoich”.

⁹ Dostawy obowiązkowe produktów rolnych zniesiono całkowicie 1 stycznia 1972 r. (ustawa z 26 października 1971 r. nr 27 poz. 252.) i zastąpiono je systemem kontraktacji.

Samoobrony Chłopskiej, później – podobny koło Rzeszowa, Tymczasowy Komitet Związku Zawodowego Rolników koło Grójca i inne nieliczne¹⁰. To skromne dziedzictwo przywoływały powstające po porozumieniach sierpniowych¹¹ związki zawodowe rolników: „Solidarność Chłopska”, „Solidarność Wiejska” oraz Samorządny Związek Producentów Rolnych, każdy związany z innym środowiskiem. „Legalizacji rolniczej «Solidarności» nie chciały ani polskie władze, ani partyjne kierownictwo sowieckie. W efekcie większa część aktywności związków rolniczych była w latach 1980 i 1981 skoncentrowana na walce o prawo do legalizacji i zarejestrowania przez sąd” (Kozłowski, Olaszek 2019, s. 630). Główne postulaty tego solidarnościowego ruchu rolników można – za Zbigniewem T. Wierzbickim i Placidem Rambaudem (1982) – sprowadzić do trzech nurtów: „burżuazyjnego”, z racji dążenia do uznania prywatnej własności ziemi i trwałości indywidualnego gospodarowania; „socjalistycznego” – domagającego się wyrównania warunków życia w mieście i na wsi; „uniwersalistycznego”, grupującego żądania związane z prawami obywatelskimi, przede wszystkim dotyczące swobody praktyk religijnych. Najczęstszą formą nacisku były strajki okupacyjne w budynkach publicznych. Największym i najdłuższym był strajk w budynkach Urzędu Miasta i Gminy w Ustrzykach oraz Wojewódzkiej Rady Związków Zawodowych w Rzeszowie, trwający od początku stycznia do 20 lutego 1981 r. W efekcie negocjacji z władzą podpisano ze strajkującymi Porozumienia Rzeszowsko-Ustrzyckie¹², które jednak nie gwarantowały legalizacji związku. W marcu 1981 r. nastąpiło zjednoczenie ruchu zawodowego rolników i na zjeździe w Poznaniu powstał NSZZ „Solidarność” Rolników Indywidualnych. Został on zarejestrowany dzięki porozumieniu (30.03.1981) kończącemu tzw. kryzys bydgoski¹³, dopiero 12 maja 1981 r. Po rejestracji, zwłaszcza jesienią 1981 r., często sięgano także po tę (okupacja budynków publicznych) formę protestów¹⁴.

¹⁰ Były to dwa Komitety Samoobrony Ludzi Wierzących oraz Ośrodek Myśli Ludowej (por. Halamska 2006).

¹¹ Porozumienia sierpniowe – zawarte przez władze PRL ze strajkującymi w sierpniu 1980 r. robotnikami: 30.08 w Szczecinie, 31.08 – w Gdańsku, 3.09 w Jastrzębiu, na mocy których powstał NSZZ „Solidarność”.

¹² Postulaty strajkujących były bardzo szerokie, co oddają podpisane porozumienia. Dotyczyły one „gospodarki ziemią, emerytur i ubezpieczeń, zaopatrzenia w środki produkcji, edukacji na wsi, dostępności kredytów. Zobowiązywały rząd do wprowadzenia do końca roku szeregu ustaw i rozporządzeń. [...] Jedną z naczelných zasad była ochrona gospodarstw chłopskich” (Kozłowski, Olaszek 2019, s. 637).

¹³ Kryzys bydgoski: „kierownictwo nowo powstałego związku zorganizowało w marcu 1981 strajk okupacyjny Zarządu Wojewódzkiego ZSL w Bydgoszczy. Protest ten zbiegł się w czasie z wydarzeniami 19 marca, kiedy przedstawiciele «Solidarności», którzy przybyli na posiedzenie WRN w Bydgoszczy, zostali pobici. W wyniku tego doszło do najpoważniejszego kryzysu na linii «Solidarność» – władze. Sytuację kryzysową zakończyło tzw. «porozumienie warszawskie»” (Kozłowski, Olaszek 2019, s. 637).

¹⁴ Innymi były: strajk podatkowy we wrześniu 1981 r., który nie zakończył się sukcesem, oraz przemówanie ziemi będącej własnością sektora „uspołecznionego”.

Późna rejestracja sprawiła, że „zielona Solidarność” nie zdołała w pełni wykształcić własnych struktur organizacyjnych; co do jej liczebności, to historycy szacują, że w momencie największej popularności w 1981 r. liczyła między 800 tys. a 1,2 mln członków. Nie jest to zaskoczeniem w świetle ambiwalentnego stosunku chłopów do „Solidarności” pracowniczej i niemal powszechnej dezaprobaty dla strajków¹⁵, wprowadzających chaos w życie społeczne (Łapińska-Tysza 2014). Działalność związku po 13 grudnia 1981 r. została zawieszona, a kontestacyjne działania między 13 grudnia 1981 r. a obradami Okrągłego Stołu w 1989 r. były mniej niż skromne. Tłumaczyć to może przestrzenne rozproszenie, ale także brak ośrodka centralnego ruchu, do czego znacząco przyczyniła się publiczna samokrytyka przewodniczącego NSZZ „Solidarność” RI, Jana Kułaja w kwietniu 1982 r.¹⁶ Działalność konspiracyjna sprowadzała się do powstania kilku struktur należących do Ogólnopolskiego Komitetu Oporu Rolników, szerszy zasięg miała działalność Duszpasterstwa Rolników. Struktury „Solidarności” RI zaczęły się ujawniać pod koniec lat 80.; na początku 1989 r. struktury związku istniały w 118 gminach, rozsianych w 30 (na 49) województwach.

W zupełnie zmienionych warunkach politycznych rolnicze protesty rozpoczęły się w 1989 r. Ich przyczyną była zła sytuacja ekonomiczna w rolnictwie w okresie postkomunistycznej transformacji. Forys (2019) wyróżnia dwie fale tych protestów: w latach 1989–1993 oraz 1997–2001. W obydwu tych falach wskazać można było pewne ich cykle. W pierwszej fali – dwa: w latach 1989–1991¹⁷ oraz 1992–1993. W tym drugim brały udział trzy związki rolników: NSZZ RI „Solidarność”, Krajowy Związek Rolników, Kółek i Organizacji Rolniczych oraz najbardziej aktywny, powstały w 1991 r. Związek Zawodowy „Samoobrona”. W drugiej fali – trzy cykle: lipiec–wrzesień 1998 cykl „zbożowy” (zbyt ceny zbóż); sierpień–wrzesień 1999 r. cykl „wieprzowy” (ceny wieprzowiny); 2000 cykl „cukrowy”. Ich nazwy oddają zmianę charakteru protestu, gdyż „w czasie jego trwania szczególnie ujawniły się interesy poszczególnych grup producentów, a więc właścicieli dużych, rynkowo zorientowanych gospodarstw” (Forys 2019, s. 615). W każdej fali sformułowano dwa rodzaje postulatów: zmian ekonomicznych i kompensat. Każda z fal sięgała po inny repertuar działań. W pierwszej fali było ich wiele i wskazywały na poszukiwanie

¹⁵ „Strajk jako forma protestu budził wiele zastrzeżeń. [...] Strajk był trudny do zaakceptowania na gruncie chłopskiego systemu wartości, w którym praca i pracowitość zajmują wysokie miejsce. Strajkowanie było uważane nawet za coś w rodzaju próżnowania” (Łapińska-Tysza 2014, s. 228).

¹⁶ Innym czynnikiem mogła być, jak wynika z ujawnionych zasobów IPN, większa inwigilacja tego środowiska przez Służbę Bezpieczeństwa (w proporcji do liczebności rolniczego ruchu).

¹⁷ Tu animatorem ruchu była przede wszystkim „Solidarność” RI, a rok 1990, na który przypada kulminacja działań, obfitował w ważne dla wsi wydarzenia polityczne: wybory do samorządu terytorialnego, który odzyskał ustawą z 1990 r. podmiotowość, oraz „zjednoczenie” ruchu ludowego i pojawienie się na scenie politycznej „odrodzonego” PSL.

właściwych form działań, w drugiej – dominowały blokady dróg, demonstracje, starcia z policją. Za radykalizację działań odpowiedzialna była przede wszystkim „Samoobrona”. Ona też, przy współdziałaniu partii antyeuropejskich, organizowała zimą 2003 r. protesty kontestujące przyszłe członkostwo Polski w Unii Europejskiej. Po akcesji do niej protesty weszły do stałego repertuaru zachowań producentów rolnych, miały charakter sektorowy i z reguły związane były z pogarszającą się sytuacją ekonomiczną gospodarstw. W 2008 r. protestowali producenci żywności i zbóż, w 2015 – mleka, w 2017 i 2018 – ziemniaków i warzyw. Pojawiła się też nowa forma protestów: „europrotesty” przedstawicieli poszczególnych branż rolniczych w Brukseli.

Jeśli spojrzeć na kontestacyjne działania chłopów i rolników, to nigdy – poza Wielkim Strajkiem Chłopskim w 1937 r. – nie miały one charakteru masowego. Ich podłoże przez całe stulecie miało przede wszystkim charakter ekonomiczny; najpierw wynikający z kwestii rolnej, później nakładania się różnych szczegółowych problemów natury ekonomicznej, zależnych od polityki państwa lub szerszych procesów rynkowych. Niektóre z nich miały charakter „systemowy”, wymagający rozwiązań prawnych. Kwestie polityczne rzadko motywowały rolników do działania i na ogół powiązane były z kwestiami ekonomicznymi, jak protesty po przewrocie majowym w 1926 r., w latach 30. i z przełomu lat 70. i 80. XX w., w 2003 r. przeciwko akcesji do UE. Zmieniały się też ich formy: od bojkotu, manifestacji i strajków, potem blokad dróg i spektakularnych akcji typu „komando”¹⁸ z udziałem mediów. Wynikało to nie tylko z uczenia się tych nowych zachowań, ale też dostosowania ich do możliwości technicznych przy malejącej liczbie kategorii zawodowej.

3. (Współ)tworzenie ładu społecznego, czyli partycypacja legitymizacyjna

Kreśląc w połowie lat 80. wizję przyszłości chłopów i trwania chłopskiej kultury, Jan Szczepański pisał: „Każdy podręcznik historii mówi, że klasy społeczne nie biorące udziału w sprawowaniu władzy są klasami podporządkowanymi i nie liczącymi się” (1986, s. 20). Można to rozumowanie potraktować metaforycznie i zapytać, czy mieszkańcy wsi, której chłopi – przez co najmniej połowę analizowanego okresu – stanowili większość, brali udział w tymże sprawowaniu. Skoncentrujemy się na możliwości wpływu kształtowania narodowego ładu społecznego, poprzez „działania świadome, celowe racjonalne grupy skierowane na inne grupy i na społeczeństwo jako całość” (Karwat 1980, s. 276), które są wyrazem podmiotowości politycznej grupy.

¹⁸ Na przykład wysypywanie produktów rolnych czy obornika na drogach lub przed instytucjami publicznymi itp.

Warto przypomnieć, że w analizowanym stuleciu możliwości wpływu na tworzenie ładu społecznego poprzez polityczne działania grup społecznych były zmienne: od postępujących ograniczeń dla takich działań w latach 30. po minimalne, jeśli nie żadne możliwości w okresie PRL. Przeanalizujemy tu, należące do najpowszechniejszych¹⁹, wybrane przejawy podmiotowości politycznej wsi, a więc: uczestnictwo w wyborach do parlamentu i ujawnione w nich polityczne preferencje.

W systemie demokratycznym „uczestnictwo wyborcze stanowi kluczową formę partycypacji politycznej” (Pełczyńska-Nałęcz 2014, s. 315), jest koniecznym kryterium istnienia demokracji, choć wybory odbywają się też w systemach nie-demokratycznych. Nie wiadomo także do końca, co ono oznacza: czy jest aktywnym wsparciem, czy też wyrazem konformistycznej obojętności. W obszernej literaturze poświęconej partycypacji wyborczej (por. Cześniak 2010) wskazuje się dwie możliwości tego uczestnictwa: „partycypacyjne”, tj. współkształtowanie systemu politycznego (co jest w zasadzie niemożliwe w obecnych makrostrukturach), oraz „elitystyczne”, stanowiące konkurencyjną metodę rekrutowania przywództwa²⁰. W różnych okresach analizowanego stulecia to uczestnictwo miało zmienne znaczenie, a pojęcie „wybory parlamentarne” różne desygnaty.

Od lat dwudziestych [XX w. – M.H.] można bowiem mówić kolejno o plebiscytach organizowanych przez autorytarną władzę (lata trzydzieste); swoistym oduczeniu demokracji przez łamanie jej elementarnych zasad w czasie sfałszowanych głosowań lat 1946–47²¹, wymuszanie aktywnego, ale równocześnie przedmiotowego uczestnictwa w totalizacji życia społecznego (1952–54); plebiscycie za modyfikacją ładu ustrojowego zgodnie z linią polityczną Władysława Gomułki a przeciw modelowi stalinowskiemu, czy nazbyt ryzykownemu odrzuceniu „realnego socjalizmu” (1957); rytualnym wrzucaniu do urn wyborczych kart bez skreśleń przez znaczną część społeczeństwa (choć z pewnością nie 99% jak wykazywały komisje wyborcze) w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych. W każdym z tych przypadków społeczeństwo nie wybierało ani swoich reprezentantów, ani programu politycznego. Wielki ruch społeczny w sierpniu 1980 r. zmienił ten stan rzeczy. [...] Analizy statystyczne frekwencji w latach 1984–1988 [...] pokazują, że we wszystkich przypadkach zachowania społeczne były bardzo podobne. Znaczna część ludzi, rosnąca w latach przejściowej normalizacji, a malejąca wraz z jej krachem, deklarowała lojalność wobec ówczesnej władzy. Zjawisko to obejmowało głównie środowiska wiejskie i rolnicze, upośledzone przez procesy industrializacji i rozwoju społecznego (Florczyk, Żukowski 1990, s. 277 i n.).

¹⁹ Nowe opracowania zwracają uwagę na inne, współcześnie istniejące formy politycznych nacisków, a zwłaszcza rosnącą rolę internetu (por. Mider 2010).

²⁰ Jest to tak zwana „zwrotna teoria demokracji” (Sartori 1994, za: Cześniak 2010, s. 16).

²¹ Referendum „3 x TAK”.

Skoncentrujmy się na dwóch, możliwych do analizy, okresach partycypacji wyborczej w II i III Rzeczpospolitej. Poza dość oczywistym, acz smutnym wnioskiem o znacznych różnicach uczestnictwa w wyborach, tak mieszkańców, jak i polskiej wsi: w III RP wyraźnie zmalała chęć uczestnictwa w podejmowaniu decyzji i ponoszenia odpowiedzialności za nie. Nawet w przełomowych wyborach 1989 r. (a w istocie plebiscycie) frekwencja nie przekroczyła typowego dla okresu międzywojennego poziomu i w wyborach uczestniczyło tylko nieco ponad 62% uprawnionych do głosowania. Nie udało mi się dotrzeć do danych o frekwencji wyborczej na wsi; generalnie była niższa niż w mieście, choć bardzo zróżnicowana regionalnie. W wiejskim (uwzględniając poziom urbanizacji) woj. ostrołęckim wynosiła ona tylko 53%, w podobnym woj. leszczyńskim aż 71,4% (Białecki, Hejns 1990)²². Wskazywano, że zróżnicowanie wynikało przede wszystkim z czynników kulturowych i społecznych. „Frekwencja była wyższa w tych regionach kraju, w których ludzie chodzą częściej do kościoła, miasta i wsie są bardziej gospodarne oraz w których wykształciła się i zachowała tradycja ruchów ludowej opozycyjności” (Florczyk, Żukowski 1990, s. 279).

W każdym z okresów (tab. 1) rysują się inne zależności między uczestnictwem ludności wiejskiej i miejskiej. W II RP frekwencja²³ wyborcza była na wsi wyższa niż w mieście, co odnotowano także w wyborach w 1935 i 1938 r., zwołanych przez Stronnictwo Ludowe. W III RP tendencja ta odwróciła się: udział mieszkańców wsi w wyborczych konsultacjach jest niższy, czasem znacznie – w 2019 r. wynosi 44% wobec 62%, od udziału mieszkańców miast. Jako jedną z przyczyn tego stanu rzeczy wymienia się gorszą dostępność do obwodów wyborczych zlokalizowanych na obszarach wiejskich, co jednak wydaje się dość wątpliwe w świetle frekwencji w okresie międzywojennym, kiedy dostęp był znacznie trudniejszy, oraz w wyborach samorządowych, kiedy jest ona wyższa niż w mieście. Najbardziej prawdopodobną przyczyną tego niższego poziomu wiejskiej partycypacji jest złożony wpływ czynników usytuowania społecznego.

W uczestnictwo wyborcze znacznie częściej angażowały się osoby lepiej wykształcone. [...] Działania tego typu częściej podejmowali także obywatele lepiej sytuowani. Partycypacja elekcyjna w znacznie większym stopniu była

²² Analiza Andrzeja Florczyka i Tomasza Żukowskiego wskazuje, że ujemny wpływ na frekwencję w tych wyborach miały między innymi takie cechy, jak: produkcja rolnicza, rolnictwo prywatne, ludność w wieku poprodukcyjnym; dodatni – ludność rolnicza, religijność, tradycja oporu ludowego (1990, s. 294).

²³ Istnieją bardzo duże trudności z precyzyjnym ustaleniem frekwencji na wsi, która była bardzo zróżnicowana w różnych regionach ówczesnej Polski, a ponadto czasem rekonstruowana na podstawie głosów oddanych na listy polskie czy tylko w regionach etnicznie polskich. Najbardziej kompletne dane statystyczne istnieją dla wyborów w 1922 r.

więc realizowana przez grupy o wyższym statusie społecznym. Kategorie mniej wykształcone i zamożne były natomiast bardziej skłonne do rezygnacji z takich działań. Zjawisko elitarności uczestnictwa wyborczego nie stanowi jednak żadnej polskiej specyfiki, lecz zostało ono zarejestrowane w większości krajów demokratycznych (Pełczyńska-Nałęcz 2014, s. 320 i n.).

Mniejsze zainteresowanie elektoratu wiejskiego wyborami parlamentarnymi wynikałoby zatem z jego niższego poziomu wykształcenia oraz przeciętnie niższych dochodów²⁴. Drugi składnik partycypacji wyborczej mieszkańców wsi – kierunki ich wyborów – także ma wiejski stygmat. Jest nim udział głosów oddanych na „partie ludowe”, skądinąd o różnej politycznej orientacji i wchodzące w różne powyborcze koalicje. W okresie międzywojennym mają one znaczące wpływy na wsi, choć zważywszy na strukturę społeczną wsi, rezultaty wydają się mierne, gdyż ludność chłopska stanowiła 70% ludności wiejskiej. Silnym konkurentem o głosy wsi była prawica. W wyborach 1922 r. prawica i partie centrum zdobyły prawie 43% głosów wsi, w 1928 – sanacyjny Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem (BBWR) i endeckie Stronnictwo Narodowe (SN) ponad 36%, a w 1930 r. – 52% (BBWR i SN). W następnych wyborach, w 1935 r. i 1938 r. – Stronnictwo Ludowe²⁵ nie uczestniczyło, bojkotując je. Bojkot ten – biorąc pod uwagę frekwencję wyborczą w 1935 r. (tab. 1) – nie był jego sukcesem²⁶, co umacniło wpływy prawicowe i narodowe na wsi.

W III RP, w zupełnie nowych warunkach politycznych, „partie ludowe” zdawały się odzyskiwać znaczenie, przede wszystkim za sprawą politycznego zwrotu Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego (ZSL²⁷) po wyborach w 1989 r. Obok tego aktora, w różnych postaciach obecnego na polskiej wsi od 1895 r. (Zalewski 2019), pojawili się na scenie politycznej nowi ludowi aktorzy, wyrastający z „Solidarności”: PSL „Solidarność” z którego powstało późniejsze Stronnictwo Ludowo-Chrześcijańskie oraz PSL „Porozumienie Ludowe”. Znikły one ze sceny politycznej w drugiej połowie lat 90., a interesy wsi zdawało się reprezentować przede wszystkim PSL, powstałe na bazie niegdysiejszego ZSL. Tomasz Zarycki, sprowadzając zróżnicowanie polskiej sceny politycznej do dwóch podstawowych podziałów,

---

²⁴ Powraca zatem problem wysokiej, wyższej niż w mieście, frekwencji wyborczej na wsi w II RP.

²⁵ Stronnictwo Ludowe (SL) zostało utworzone 15 marca 1931 r. W jego skład weszły PSL „Wyzwolenie”, PSL „Piast” oraz Stronnictwo Chłopskie.

²⁶ Historycy wskazują (Borkowski 1980; Hass 1983), że oficjalne wyniki tych wyborów są mało wiarygodne wobec stosowania różnego rodzaju presji politycznych i administracyjnych i zachęt ze strony Kościoła katolickiego.

²⁷ Po wyborach 4 czerwca 1989 r. ZSL oraz Stronnictwo Demokratyczne (dotychczasowe satelity PZPR) przeszły na stronę Komitetu Obywatelskiego i zawiązały z nim rządową koalicję, dzięki której możliwe było utworzenie pierwszego niekomunistycznego rządu Tadeusza Mazowieckiego (1989–1990).

Tabela 1. Frekwencja oraz głosy oddane na partie „ludowe” na wsi i uzyskane przez nie mandaty
Table 1. Turnout and votes for the “people’s” parties in the countryside and the seats won by them

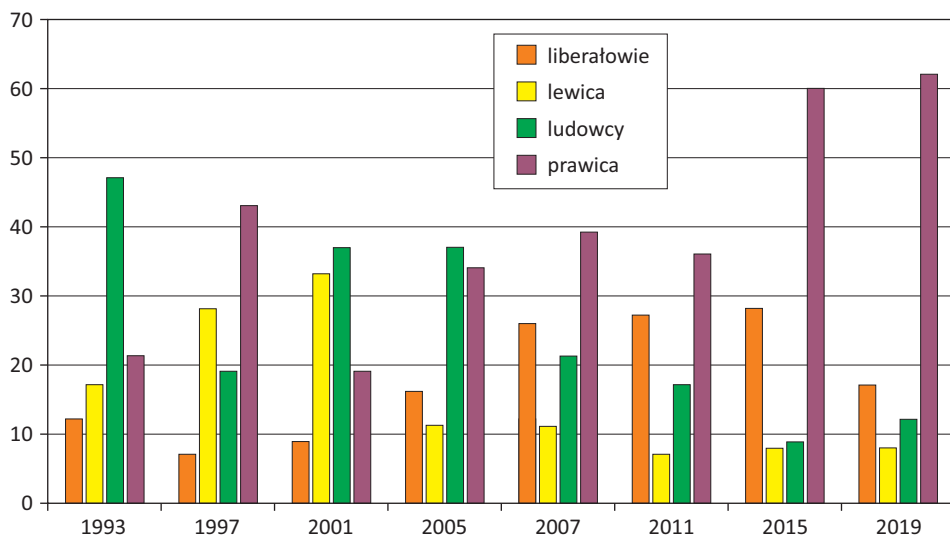
Rok elekcji	Frekwencja wyborcza (%)*		Wynik wyborczy partii ludowych %**		Partie ludowe
	Polska	wieś	głosy (%)	mandaty***	
1922	68	78	44	27,2	PSL „Piast” + PSL „Wyzwolenie” + PSL „Lewica” + Chłopskie Stronnictwo Radykalne
1928	78	84	36	19,6	PSL „Piast” + PSL „Wyzwolenie” + Stronnictwo Chłopskie
1930	75	71/78****	39*****	16,7	PSL „Piast” + PSL „Wyzwolenie” + Stronnictwo Chłopskie – wchodzi w skład Centrolewu
1935	46	70			Stronnictwo Ludowe
1938	67	b.d.			Bojkot wyborów
1947	Wybory sfaiszowane; wg oficjalnych danych – 143 mandaty				PSL + Stronnictwo Ludowe + PSL „Nowe Wyzwolenie”
1989	63*****	b.d.		16,5	Zjednoczone Stronnictwo Ludowe (ZSL)
1991	41	35	17	15,6	PSL „Porozumienie Ludowe” + PSL „Sojusz Programowy”
1993	50	45	48	27,6	PSL
1997	46	31	19	5,6	
2001	44	43	37	20,6	PSL + Samoobrona
2005	39	36	35	17,6	
2007	53	45	17	6,7	PSL
2011	49	42	17	5,6	
2015	51	45	9	3,5	
2019	62	44	9*****	6,5	

Źródło: zestawienie i obliczenia własne na podstawie:

Source: Own calculation based on:

- * W latach 1922–1938 – GUS 2012, s. 53; w latach 1991–2007 – tamże, s. 60; w latach 2011–2019 – dane PKW. Frekwencja na wsi: 1922–1928 – Szczechura 1968; dla 1930. *Statystyka wyborów...* 1935; 1935 – Hass 1983, s. 19–43; dla lat 1991–2019 – obliczenia własne na podstawie danych PKW.
- * For 1922–1938, GUS 2012, p. 53; for 1991–2007, GUS 2012, p. 60; for 2011–2019, data provided by National Electoral Commission; for electoral turnout in the countryside 1922–1928, Szczechura 1968; for 1930, *Statystyka wyborów...* 1935; for 1935, Hass 1983, pp. 19–43; for 1991–2019, data provided by the National Electoral Commission.
- ** Obliczenia własne na podstawie: Borkowski 1980; Ptak 2019; dane PKW.
- ** Own calculation based on: Borkowski 1980; Ptak 2019; and the data provided by the National Electoral Commission.
- *** Sejm w latach 1922–1930 liczył 444 posłów; w latach 1935–1938 208 posłów; w 1947 – 444 posłów, w III RP – 460.
- *** The Sejm (the lower house of the Polish parliament) consisted 444 deputies in period 1922–1930, while there were respectively 208 deputies in 1935–1938, 444 deputies in 1947 and 460 deputies since 1990.
- **** Frekwencja na ziemiach etnicznie polskich – za Hass 1983.
- **** Turnout in ethnically Polish territories – after Hass 1983.
- ***** Głosy oddane na Centrolew.
- ***** Votes cast for the Center-left.
- ***** Frekwencja w I turze.
- ***** Turnout in the first round.
- ***** Razem z partią Kukiz'15.
- ***** Together with the party Kukiz'15.

twierdził, że jednym z nich jest podział między miastem a wsią²⁸, a na charakter tego podziału wpływało „wyraźne zdefiniowanie interesów wsi poprzez działalność dość zwartą jak na warunki polskie partii ludowej – PSL” (Zarycki 1997, s. 217), co sprzyjać miało trwałości tego podziału. Ta prognoza okazała się tylko częściowo trafna: specyfika politycznych orientacji wsi utrzymuje się, jednak nie za sprawą PSL ani nawet „partii ludowych”.

Rysunek 1. Ewolucja wyborów opcji politycznych²⁹ mieszkańców wsi w latach 1993–2019

Figure 1. The evolution of choices of political options of rural residents in the years 1993–2019

Źródło: oprac. własne na podstawie: Bański, Kowalski, Mazur 2009 dla wyborów 1993–2007 oraz dane PKW dla wyborów 2011–2019.

Source: Own study based on: Bański, Kowalski and Mazur 2009 for the elections 1993–2007 and PKW data for the elections 2011–2019.

²⁸ Drugą ośią jest oś wartości (lewica–prawica). „Z czterech podziałów Lipseta i Rokkana polski podział na osi «wartości» w pewnym aspekcie najbardziej zbliżony wydawać się może do konfliktu pierwszego pomiędzy państwem a Kościołem. Nie ulega wątpliwości, że jednym z głównych korelatów postaw politycznych na osi wartości, [...] jest więc czynnik określający również praktyczne zróżnicowania na osi państwo – Kościół” (Zarycki 1997, s. 217).

²⁹ Dla okresu 1993–2007 przyjęto podział za Bański, Kowalski, Mazur 2009. Na jego zasadach zrekonstruowano podziały w następujących latach. I tak: do opcji liberalnej zaliczono ugrupowania: PO, Nowoczesna, KO; do lewicowej: SLD, UP, Zjednoczona Lewica, Lewica, Razem; do ludowej: PSL; prawicowej: PiS, Kukiz'15, Korwin, Konfederacja Narodowa. Są to nazwy partii/koalicji wyborczych, występujące w wyborach 2011, 2015, 2019. Szczególny, trudny do zakwalifikowania przypadek stanowi partia Kukiz'15, która w trakcie kadencji 2015–2019 głosowała tak jak prawica, a do wyborów w 2019 r. poszła w koalicji z PSL.

Specyfikę politycznych podziałów na osi miasto–wieś, nie tylko w Europie Środkowo-Wschodniej, w okresie postkomunistycznej transformacji, ukazuje wiele opracowań (Bański, Kowalski, Mazur 2009). W Polsce był to czas wzmożonych poszukiwań politycznych opcji, które zdolne byłyby wyartykułować (zmieniające się) interesy mieszkańców polskiej wsi. „A interesy wsi starały się reprezentować nie tylko partie ludowe, ale wszystkie te, które na terenach wiejskich upatrywały niezdefiniowanego obszaru, na którym mogłyby pozyskać nowych wyborców” (Szpyt 2011, s. 84).

Jeśli na początku III RP mieszkańcy wsi lokowali swoje preferencje w opcji ludowej, to od 2005 r. z wyborów na wybory rosło poparcie dla opcji prawicowej. W dwóch ostatnich konsultacjach wyborczych osiągnęło ono 60%. Równocześnie spadało poparcie dla opcji ludowej; wysokie wyniki w wyborach 2001 r. i 2005 r. zawdzięczała ona „Samoobronie” i jeśliby z tej opcji wykluczyć nurt radykalny³⁰, to poparcie dla niej spadało już od 1997 r. Na zmianę preferencji politycznych wpłynęło kilka czynników, wśród których duże znaczenie miała poprawa sytuacji ekonomicznej kraju i rosnące zaspokojenie potrzeb materialnych mieszkańców wsi, zwłaszcza po wstąpieniu Polski do UE. Uwidoczniła to początkowa popularność opcji lewicowych i jej późniejszy spadek. Zaraz po tym trzeba wymienić wręcz rewolucyjną zmianę struktury społeczno-zawodowej wsi w III RP: spadek udziału rolników, wzrost robotników i „upowszechnienie się” (ok. 1/4 mieszkańców wsi) klasy średniej. W rezultacie malało poparcie dla opcji ludowej, choć często partie należące do tej opcji były „języczkiem u wagi” przy tworzeniu rządowych koalicji³¹. Pozwalało im to – jak stwierdza Jerzy Głuszyński – „osiągać niewspółmierne do swej pozycji korzyści polityczne”³² (2014, s. 218 i n.), lecz jednocześnie mniejszościowy udział tych partii dawał jej „większe możliwości blokowania zmian proponowanych przez większego koalicjanta aniżeli wymuszania na nim wprowadzania własnych projektów”. Od wyborów 2015 r. partie ludowe nawet i tego wpływu są pozbawione, gdyż PiS uzyskał w skali kraju wystarczające poparcie, aby samodzielnie rządzić. Rosnące poparcie dla tej partii – od czasu jej pojawienia się na scenie politycznej (od wynoszącego na wsi 5,8% w wyborach w 2001 r. po 56,1% w 2019 r.) – wskazuje, że partia ta potrafiła przez swoje populistyczne hasła i późniejszą politykę trafić w polityczne preferencje mieszkańców wsi. PSL utrzymuje jednak silną pozycję w samorządach, w tym regionalnych.

³⁰ W 2001 r. „Samoobrona” zebrała 17,2% głosów wiejskich, w 2005 r. – 20,5%, w 2007 – 3%.

³¹ We wszystkich koalicjach rządowych aż do 2015 r. uczestniczyła zawsze któraś z partii ludowych: PSL, Porozumienie Ludowe, Stronnictwo Konserwatywno-Ludowe, Samoobrona.

³² Tu tytułem przykładu można wskazać, że w III RP do 2020 r. na 18 ministrów rolnictwa aż 12 wodziło się z różnych „partii ludowych”.

Patrząc na tę ewolucję politycznych preferencji mieszkańców wsi, zauważyć można powtarzanie się schematu ich ewolucji w dwóch analizowanych tu okresach: II oraz III RP. Choć okoliczności są odmienne, w każdym analizowanym okresie rosły sympatie mieszkańców polskiej wsi dla prawicowych orientacji politycznych i rządów albo autorytarnych, albo do autorytaryzmu zmierzających. Te prawicowe orientacje w obydwu okresach odwoływały się do patriotyzmu, nacjonalizmu i katolicyzmu oraz znajdowały wsparcie w Kościele katolickim.

4. Podmiotowość czy podległość wsi?

Jaka politycznie była i jaka jest polska wieś oraz jaki był i jest jej wpływ na polityczny kształt Polski? Dość powszechnie uważa się, że bez głosów mieszkańców wsi nie da się w Polsce wygrać wyborów i sprawować władzy. To stwierdzenie jest na pewno słuszne w odniesieniu do okresu międzywojennego, kiedy mieszkańcy wsi stanowili większość mieszkańców kraju. W PRL wpływ wsi miał inny charakter: polityczne oblicze kraju wieś zmieniała przede wszystkim przez działania kontestacyjne, a do powszechnych należał bierny opór, co „moderowało” tempo i kierunek wdrażanych zmian. „Do narzuconych warunków mieszkańcy wsi musieli się dostosować, a tam, gdzie były one nie do zniesienia, musieli się im przeciwstawiać. Przez całe lata mechanizm chłopskiego oporu stanowił podstawowy sposób zachowań politycznych mieszkańców wsi” (Głuszyński 2014, s. 200). W III RP sytuacja jest bardziej złożona aż do 2015 r.: aby rządzić, nie trzeba wygrać wyborów na wsi, ale potrzebne jest poparcie partii ludowej. Nie była ona jednak nigdy na tyle silna, aby tylko swoimi politycznymi siłami wieś mogła zbudować i wdrożyć „swoją” politykę. Wobec tego formułowała negatywne programy polityczne. W swoich pytaniach dotyczących roli wsi w politycznych zmianach Głuszyński idzie dalej:

Najważniejsze zmiany polityczne (transformacja ustrojowa i wejście Polski do UE) dokonały się raczej przy defensywnym nastawieniu mieszkańców wsi. Są oni beneficjentami zmian, których niekoniecznie wcześniej chcieli. Skoro zaś, po czasie (szczególnie dobitnie widać to na przykładzie obecności w UE), są z nich zadowoleni, to powstaje [prowokacyjne – M.H.] pytanie: czy mieszkańcy wsi są zdolni do podejmowania korzystnych dla siebie decyzji politycznych? (Głuszyński 2014, s. 215).

Na inny aspekt problemu zwraca uwagę Krystyna Szafraniec (2014), która na podstawie obserwacji z lat 1980–2011 wskazuje na zanikanie poparcia dla ładu demokratycznego, u mieszkańców zarówno miast, jak i wsi. Wynika to jej zdaniem z faktu, że w latach 80. wielu Polaków „nie miało ukształtowanego pojęcia

o demokracji” (Szafraniec 2014, s. 527). Dlatego ludzie deklarują jednocześnie akceptację dla demokracji i poparcie dla rozwiązań autorytarnych. Mieszkańcy wsi, a w szczególności rolnicy, wciąż słabiej niż mieszkańcy miast popierają demokrację i znajdują większe upodobanie w rozwiązaniach autorytarnych, co znajduje odbicie w ich wyborach politycznych.

Bibliografia

- Adamski W. (1988). Interesy, władza i szanse reform. *Odra*, 1.
- Adamski W. (red.) (2014). *Fenomen „Solidarności” i zmiana ustroju*. Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.
- Bański J., Kowalski M., Mazur M. (2009). Zachowania wyborcze mieszkańców polskiej wsi. *Przegląd Geograficzny*, 81 (4), 483–506.
- Białecki I., Heyns B. (1990). Poparcie dla „Solidarności” a wyniki wyborów z 1989 r. W: L. Kolarska-Bobińska, P. Łukasiewicz, Z.W. Rykowski (red.). *Wyniki badań – wyniki wyborów 4 czerwca 1989* (s. 235–274). Warszawa: Ośrodek Badań Społecznych.
- Borkowski J. (1980). Działalność polityczna i postawa chłopów w latach 1918–1939. W: S. Inglot (red.). *Historia chłopów polskich*, tom 3 (s. 189–398). Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Cześniak M. (2010). *Partycypacja wyborcza w Polsce. Perspektywa porównawcza*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Dobieszewski A. (1993). *Kolektywizacja wsi polskiej 1948–1956*. Warszawa: Fundacja im. Kazimierza Kelles-Krauza.
- Florczyk S., Żukowski T. (1990). Nowa geografia polityczna Polski. W: L. Kolarska-Bobińska, P. Łukasiewicz, Z.W. Rykowski (red.). *Wyniki badań – wyniki wyborów 4 czerwca 1989* (s. 275–299). Warszawa: Ośrodek Badań Społecznych.
- Foryś G. (2008). *Dynamika sporu. Protesty rolników w III Rzeczpospolitej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Foryś G. (2019). Od ruchów chłopskich do protestów rolniczych. W: M. Halamska, M. Stanny, J. Wilkin (red.). *Ciągłość i zmiana. Sto lat rozwoju polskiej wsi*, tom 1 (s. 599–627). Warszawa: Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN–Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Głuszyński J. (2014). Polityczny portret własny mieszkańców wsi. W: I. Nurzyńska, W. Poczta (red.). *Polska wieś 2014. Raport o stanie wsi* (s. 199–221). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Gorlach K. (2001). *Świat na progu domu*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Gorlach K., Seręga Z. (1991). *Chłopi we współczesnej Polsce: przedmiot czy podmiot procesów społecznych*. Warszawa–Kraków: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- GUS (2012). *Zarys historii Polski w liczbach. Społeczeństwo i gospodarka*. Warszawa: Zakład Wydawnictw Statystycznych.
- Halamska M. (2006). Elementy endo- i egzogenne w genezie ruchu chłopskiego: przyczynek do rozważań o podmiotowości chłopów w okresie 1980–1981. *Roczniki Socjologii Wsi*, 27, 255–283.

- Hass L. (1983). Aktywność polityczna i organizacyjna klasy robotniczej Drugiej Rzeczypospolitej. *Dzieje Najnowsze*, 15 (1–2), 19–43.
- Hobsbawn E. (1959). *Les Primitifs de la révolte dans L'Europe moderne*. Paris: Fayard.
- Karwat M. (1980). *Podmiotowość polityczna*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Kozłowski T., Olaszek J. (2019). Dynamika rozwoju rolniczej „Solidarności” (1980–1989). W: M. Halamska, M. Stanny, J. Wilkin (red.). *Ciągłość i zmiana. Sto lat rozwoju polskiej wsi*, tom 1 (s. 629–648). Warszawa: Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN–Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Łapińska-Tyszka K. (2014). Konflikt społeczny w świadomości pokoleń chłopskich. W: W. Adamski (red.). *Fenomen „Solidarności” i zmiana ustroju. Polacy 1980–2011* (s. 225–238). Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.
- Mendras H. (1976). *Les sociétés paysannes*. Paris: Armand Colin.
- Merton R.K. (2002). *Teoria socjologiczna i struktura społeczna* (przeł. E. Morawska, J. Wersteinstein-Żuławski). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Michalska S., Halamska M., Kłodziński M. (oprac.) (2018). *Sto lat mojego gospodarstwa. Pamiętniki mieszkańców wsi*. Warszawa–Poznań: Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN–Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Mider D. (2010). Partycypacja polityczna a legitymizacja system politycznego. *Studia Politologiczne*, 18, 11–37.
- Moore B. (1969). *Les origines sociales de la dictature et de la democracy*. Paris: Maspero (I wyd. angielskie 1966).
- Pełczyńska-Nałęcz K. (2014). Od „Solidarności” do wolności: Dynamika aktywności politycznej w okresie zmiany ustrojowej. W: W. Adamski (red.). *Fenomen „Solidarności” i zmiana ustroju. Polacy 1980–2011* (s. 313–329). Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.
- Ptak A. (2019). Aneks. W: M. Halamska, M. Stanny, J. Wilkin (red.). *Ciągłość i zmiana. Sto lat rozwoju polskiej wsi*, tom 1 (s. 629–648). Warszawa: Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN–Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Sartori G. (1994). *Teoria demokracji* (tłum. P. Amsterdamski, D. Grinberg). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Statystyka wyborów...* (1935). *Statystyka wyborów do Sejmu i Senatu 16 i 23 listopada 1930 r.* Warszawa.
- Szafraniec K. (2002). Polskie *residuum* systemowe czyli pytanie o role wsi i chłopów w procesie przemian ustrojowych. W: *Wieś i rolnictwo. Perspektywy rozwoju* (s. 171–198). Warszawa: Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej.
- Szafraniec K. (2014). Chłopi i rolnicy w procesach przekształceń ustrojowych. Analiza dynamiki grupowej. W: W. Adamski (red.). *Fenomen „Solidarności” i zmiana ustroju. Polacy 1980 – 2011* (s. 503–534). Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.
- Szczuchura T. (1968). Wyniki głosowania w obwodach wiejskich na listy polskie podczas wyborów do sejmu w latach 1919, 1922, 1928. *Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego*, 10.
- Szczepański J. (1986). Chłopi i kultura chłopska w społeczeństwie polskim. *Młodzież i Wieś*, B, 26–30.
- Szpyt M. (2011). Wieś w programach polskich partii politycznych. *Wieś i Rolnictwo*, 4 (153), 83–101.

- Tarrow S. (1998). *Power in Movement. Social Movements and Contentious Politics*. New York–Cambridge: Cambridge University Press.
- Verba S., Nie N.H. (1972). *Participation in America. Political Democracy and Social Equality*. New York: Harper & Row Publishers.
- Wierzbicki Z.T., Rambaud P. (1982). The emergence of the first agricultural union in socialist Poland. *Sociologia Ruralis*, 23 (3–4), 209–226.
- Wierzbieniec W. (red.) (2008). *Wielki strajk chłopski w 1937 roku. Uwarunkowania i konsekwencje*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Wilkin J. (1988). Chłopski składnik losów gospodarki socjalistycznej (Ze szczególnym uwzględnieniem polskich doświadczeń). W: J. Wilkin (red.). *Gospodarska chłopska w systemie gospodarki socjalistycznej. Podstawy i skuteczność mechanizmu adaptacji* (s. 7–35). Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Wolf E. (1974). *Les querres paysannes du XX siècle*. Paris: Maspéro.
- Zalewski F. (2019). Historyczna zmienność partii chłopskich i instytucjonalizacja ruchu ludowego po 1918 roku. W: M. Halamska, M. Stanny, J. Wilkin (red.). *Ciągłość i zmiana. Sto lat rozwoju polskiej wsi*, tom 1 (s. 649–672). Warszawa: Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN–Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Zarycki T. (1997). *Nowa przestrzeń społeczno-polityczna Polski*. Warszawa: Uniwersytet Warszawski, Europejski Instytut Rozwoju Regionalnego i Lokalnego.
- Żukowski T. (2008). Mapa polityczna wsi. W: J. Wilkin, I. Nurzyńska (red.). *Polska wieś 2008. Raport o stanie wsi* (s. 77–86). Warszawa: Fundacja na Rzecz Rozwoju Polskiego Rolnictwa.

The Rural Population and Political Changes: Continuation of the Reflection on the Century 1918–2018

Abstract: Based on the literature of the subject and the latest data concerning the most recent period, the author analyses the influence of rural residents on political changes in Poland in the years 1918–2018. She distinguishes two types of political participation: contestation participation and legitimacy participation. The first is a series of village/peasant/agricultural protests in the Second and Third Republic of Poland and in the People's Republic of Poland. The legitimacy participation is analysed only in the Second and Third Republics; the period of the People's Republic of Poland is omitted – because of the lack of reliable data. Two phenomena are analysed here: electoral turnout in parliamentary elections and the dynamics of political orientations of rural residents.

Keywords: village, political behaviour, contestation participation, legitimisation participation.

Katarzyna Bańkowska

Jakub Jasiński

Ocena potencjału towarowości gospodarstw ekologicznych – na przykładzie województwa podlaskiego

Streszczenie: Społeczeństwo europejskie gwałtownie rozwija swoje zainteresowania dotyczące ochrony środowiska. Przekłada się to na przemiany postaw konsumpcyjnych. Świadomi konsumenci, poszukujący żywności dobrej jakości, przywiązują wagę do przejrzystości systemu jej produkcji oraz interesują się jej pochodzeniem. Rolnictwo ekologiczne i jego produkty stanowią jedną z możliwych odpowiedzi na rodzące się i dynamicznie rozwijające się trendy konsumpcyjne.

W dyskusjach nad przyszłością rolnictwa ekologicznego częstym tematem jest kwestia dedykowanego sektorowi bio(eko)wsparcia. Gospodarstwa prowadzone metodami ekologicznymi z jednej strony przyczyniają się do wytwarzania środowiskowych dóbr publicznych, z drugiej strony są miejscem produkcji wysokiej jakości żywności. Zasadne staje się nie tylko analizowanie dynamiki zmian arealu upraw ekologicznych oraz liczby podmiotów posiadających stosowny certyfikat, ale przede wszystkim potencjału produkcyjnego tego sektora. Autorzy niniejszego tekstu opracowali metodę pozwalającą w stosunkowo prosty sposób i przy użyciu dotychczas wykorzystywanego narzędzia (FADN – ang. Farm Accountancy Data Network, pol. System Zbierania i Wykorzystywania Danych Rachunkowych z Gospodarstw Rolnych) szacować potencjał ekologicznej produkcji i jej specjalizacji na określonym obszarze.

Słowa kluczowe: rolnictwo ekologiczne, wielkość produkcji w gospodarstwach ekologicznych, ekologiczny potencjał produkcyjny.

„Rolnictwo ekologiczne łączy tradycję, innowacje i naukę, przynosząc korzyści wspólnemu środowisku i promując uczciwe relacje oraz dobrą jakość życia wśród

---

Dr Katarzyna Bańkowska, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Zakład Modelowania Ekonomicznego, ul. Nowy Świat 72, 00-330 Warszawa, katarzyna.bankowska@irwirpan.waw.pl, ORCID: 0000-0002-8932-0136; **dr Jakub Jasiński**, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Zakład Integracji Europejskiej, ul. Nowy Świat 72, 00-330 Warszawa, kuba.jasinski@gazeta.pl, ORCID: 0000-0002-9964-7167.

wszystkich zaangażowanych”¹. Ta definicja podawana przez IFOAM (International Federation of Organic Agriculture Movements – Organics International) nie podejmuje jednej ważnej kwestii – powiązania rolnictwa ekologicznego z rynkiem. Uwzględnienie powiązań rynkowych jest niezmiernie ważne, gdyż z jednej strony pozwala na zwiększenie społecznej akceptowalności dla wszelkiego wsparcia udzielanego temu sektorowi, z drugiej strony samo wsparcie udzielane gospodarstwom ekologicznym winno przekładać się na wzrost podaży produktów ekologicznych i tym samym – poprzez obniżkę cen – zwiększać dostępność tych produktów dla statystycznego obywatela (Nowogródzka, Podstawka, Szarek 2013). Istotne jest zatem opracowanie metody szacowania, na ile prężnie rozwijający się sektor rolnictwa ekologicznego w Polsce ma potencjał produkcji towarowej.

1. Sytuacja rolnictwa ekologicznego w Polsce

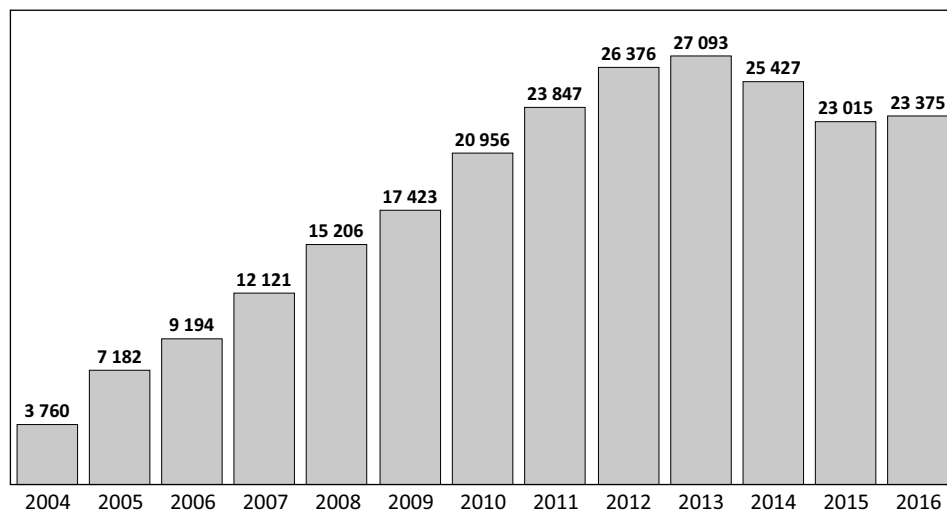
Po okresie dynamicznego rozwoju w okresie 2004–2013 w Polsce w kolejnych latach zaobserwowano lekki spadek liczby ekologicznych producentów rolnych oraz zmniejszenie powierzchni użytków ekologicznych (względem liczby certyfikowanych gospodarstw ekologicznych ewidencjonowanych w 2013 r.).

Powodem tego stanu rzeczy były zmiany przepisów dotyczących dofinansowania udzielanego producentom stosującym ekologiczne metody produkcji (Golik, Żmija 2017; Styczek-Kuryluk 2016). Intencją prawodawców było najczęściej ograniczenie możliwości ewentualnych nadużyć i nieuczciwych praktyk, do których skłaniały wyższe od stosowanych w konwencjonalnym rolnictwie dopłaty, a które nagłaśniane w mediach podważały wiarygodność osób autentycznie zaangażowanych w ideę ekologicznej produkcji żywności (zob. Lisowska 2010; Śmigiel, Miączyński, Kostrzewski 2009). Rok 2013 był to także czas, gdy kończyło się wsparcie dla gospodarstw ekologicznych finansowane z perspektywy WPR (Wspólnej Polityki Rolnej) 2007–2013, a jeszcze nie rozpoczęło się to pochodzące z perspektywy 2014–2020 – co przy dużym „uzależnieniu” rolnictwa ekologicznego od dopłat wspólnotowych (Brodzińska 2014) musiało skutkować częściowym odejściem rolników z systemu.

Trwające dyskusje na temat przyszłości wsparcia producentów ekologicznych dotyczą głównie kwestii powiązania systemu dopłat z faktem dostarczania produktów na rynek² oraz wzmocnienia pozycji rolników w łańcuchu dostaw żywności (Komisja Europejska 2016; MRiRW 2018). Podatnicy zainteresowani są bowiem

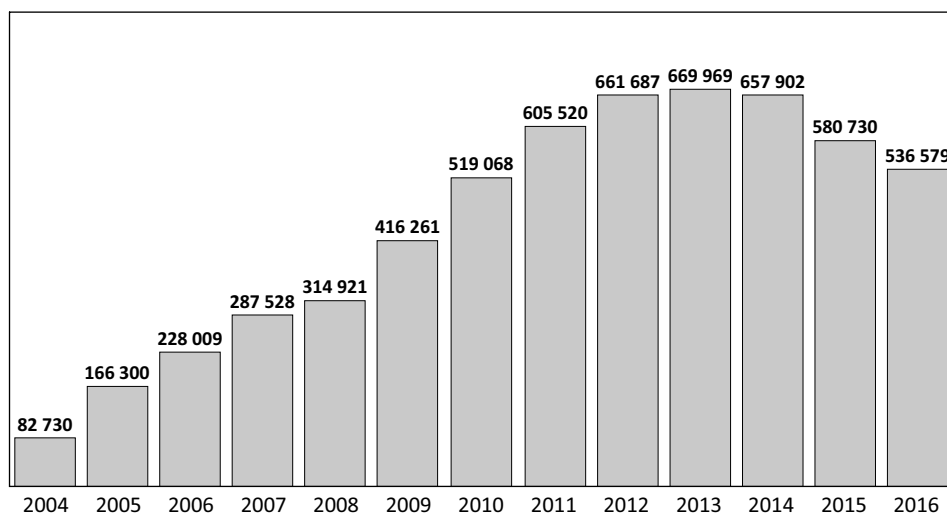
¹ IFOAM; <https://www.ifoam.bio/en/organic-landmarks/definition-organic-agriculture>, 25.10.2017.

² Ryszard Zarudzki, za <http://www.portalspozywczy.pl/technologie/wiadomosci/ministerstwo-rolnictwa-będzie-wspierało-rolnictwo-ekologiczne,166003.html> (dostęp: 11.06.2019).

Rysunek 1. Dynamika liczby producentów ekologicznych w Polsce w latach 2004–2016
Figure 1. Change in the number of organic producers in Poland 2004–2016

Źródło: GIJHARS 2017.
Source: GIJHARS 2017.

Rysunek 2. Dynamika powierzchni ekologicznych użytków rolnych w Polsce w latach 2004–2016 (w ha)
Figure 2. Change in the area of organic agricultural land in Poland 2004–2016 (in ha)

Źródło: GIJHARS 2017.
Source: GIJHARS 2017.

w większym stopniu wspomaganie gospodarstw, które faktycznie mają związki z konsumentami (EKES 2017; EKR 2017), niż wspomaganie gospodarstw, które nie wykazują związków z rynkiem (Poczta i in. 2017). Jak pokazują wyniki prowadzonych badań (Drygas i in. 2017), pożądanym rozwiązaniem mogłoby być stworzenie równoległego systemu wsparcia, który poza dopłatami do praktyk przyjaznych środowisku dodatkowo dotowałby te gospodarstwa, które nie tylko przyczyniają się do poprawy stanu środowiska, ale jednocześnie dostarczają na rynek ekologiczną żywność lub surowce do jej wytwarzania (Nachtman 2013).

Niniejsza publikacja ma na celu przedstawienie jednej z metod, które pozwalają oszacować potencjał towarowej produkcji ekologicznej i jej specjalizacji na określonym obszarze. Należy jednakże mieć na uwadze, że przybliżona tu metoda pozwala na teoretyczną ocenę potencjału towarowości gospodarstw, nie odnosząc się do faktycznego poziomu plonów ani realizowanej w latach poprzednich sprzedaży z konkretnego gospodarstwa.

2. Metodologia szacowania potencjału towarowości gospodarstw ekologicznych

Charakteryzując związki gospodarstwa rolnego z rynkiem, zwykle się używać kategorii produkcji towarowej, tj. wartości produkcji zbywanej poza gospodarstwo (Kulikowski 2013). Stopień towarowości według Romana Kulikowskiego i Jacka Szyrmera (1978) to odsetek produkcji przekazanej poza gospodarstwo lub sprzedanej w ogólnej produkcji gospodarstwa. Niemniej jednak taka metoda wymaga oparcia na danych rachunkowych, które nie są dostępne dla ogółu polskich gospodarstw rolnych. Szacowanie stopnia towarowości wymagałoby ponadto nie tylko znajomości danych o sprzedaży z gospodarstwa, ale także oszacowania wartości produkcji globalnej tego sektora. Brak obowiązku prowadzenia zapisów rachunkowych w gospodarstwach rolnych ogranicza, co do zasady, możliwości analityków i ekonomistów rolnych. Nie posiadając danych rachunkowych ze wszystkich gospodarstw ekologicznych, autorzy zdecydowali o wybraniu innej metody oznaczenia potencjału towarowego tych gospodarstw. Wykorzystano metodę analogiczną jak w przypadku wyznaczania progu towarowości gospodarstw rolniczych w Unii Europejskiej (Bocian, Cholewa, Tarasiuk 2017; Goraj 2008). Za wyborem tym przemawiał międzynarodowy charakter zastosowanej metody oraz możliwość regionalnego dopasowania wskaźników tzw. Standardowej Produkcji³ (Bocian,

³ Standardowa Produkcja (w skrócie z angielska SO – Standard Output) jest parametrem stosowanym we wszystkich krajach UE m.in. do wyboru próby unijnych gospodarstw towarowych, których dane służą do oceny sytuacji ekonomicznej europejskich rolników i są wykorzystywane przez decydentów w procesie kształtowania Wspólnej Polityki Rolnej. Wielkość SO wyznacza się na podstawie danych statystycznych

Cholewa, Tarasiuk 2017). Przyjmując, że na potrzeby sprawozdawczości UE (danych FADN) graniczną wartością pozwalającą uznać gospodarstwo rolne za towarowe jest wytworzenie sumy Standardowej Produkcji o wartości 4000 EUR, uznano, że jako towarowe traktowane będą jedynie te gospodarstwa, których suma wartości Standardowej Produkcji przekroczy 16 000 PLN⁴.

Należy podkreślić, że w przyjętym algorytmie liczona jest potencjalna towarowość gospodarstwa. Obliczenia te nie informują o faktycznych związkach rolnika z rynkiem, a jedynie służą wskazaniu tych gospodarstw, które dysponują wystarczającym potencjałem (arealem lub wielkością stada), aby uzyskać sumę produkcji uznawaną według metodyki FADN dla danego kraju lub regionu za potencjalnie towarową. Za przyjęciem metody opartej na współczynnikach Standardowej Produkcji (SP) przemawia fakt, że są one wartościami przeciętnymi dla regionu (uwzględniają m.in. lokalną specyfikę cen i warunków pogodowych). Zarzutem wobec tej metody może być argument, że przeciętne regionalne współczynniki Standardowej Produkcji traktują jednakowo gospodarstwa ekologiczne i konwencjonalne.

Realna wydajność uzyskiwana z powierzchni bądź sztuki w gospodarstwie ekologicznym jest z zasady niższa niż w produkcji konwencjonalnej (Szelaż-Sikora, Kowalski 2012). Choć rachunek współczynników Standardowej Produkcji nie zawiera informacji o wartości dopłat, to jednak dopłaty przyznawane rolnikom ekologicznym (w swoim funkcjonalnym i systemowym założeniu) (Kisiel, Grabowska 2014; Szelaż-Sikora, Kowalski 2012) winny rekompensować straty powiązane z niższą wydajnością gospodarstw prowadzonych metodami ekologicznymi, stawiając tym samym gospodarstwa ekologiczne na równym poziomie dochodowym z gospodarstwami konwencjonalnymi (Kisiel, Grabowska 2014; Stalenga, Kuś 2007). Jak pokazują badania nad dochodowością gospodarstw ekologicznych, dzięki pozyskaniu dopłat do działalności operacyjnej rolnicy ekologiczni (we wszystkich grupach badanych gospodarstw) uzyskiwali dodatnie dochody, tym większe, im większe były zasoby ziemi upoważniające do pobierania dotacji (Nachtman 2013). Powyższa argumentacja pozwoliła na wykorzystanie tych samych wartości Standardowej Produkcji dla gospodarstw ekologicznych, które są wykorzystywane przy obliczeniach dla gospodarstw konwencjonalnych.

---

z 5 lat o przeciętnej produkcji uzyskiwanej z 1 ha uprawy lub 1 sztuki zwierząt (bez uwzględnienia wartości dopłat). Wskaźnik SO pozwala w przybliżeniu na podstawie powierzchni zasiewów i wielkości stada ($\Sigma(\text{powierzchnia} * \text{współczynnik}) + \Sigma(\text{zwierzęta} * \text{współczynnik})$) oszacować potencjalną wielkość produkcji w gospodarstwie. Użyte we wzorze współczynniki szacowane są na podstawie danych regionalnych, dzięki czemu SO ujmuje pośrednio lokalne zróżnicowanie warunków produkcji.

⁴ Próg 16 000 PLN został przyjęty dla większej przejrzystości prezentowanej metody oraz wycień z nią dokonanych.

Według opracowanego przez Zygmunta Wojtaszka systemu klasyfikacji kierunków produkcji traktuje się gospodarstwo jako wyspecjalizowane bądź ukierunkowane, jeżeli udział wybranej działalności w sumie wartości produktów przekracza 40% (Wojtaszek 1965). Idąc tym tropem, spośród wybranych do analiz gospodarstw autorzy dokonali obliczeń struktury sumy Standardowej Produkcji (SO), starając się rozemnić ukierunkowanie produkcyjne potencjalnie towarowych gospodarstw ekologicznych na określonym obszarze (w przypadku opisanych badań było to województwo podlaskie, w podziale na poszczególne powiaty).

3. Rolnictwo ekologiczne w województwie podlaskim

Do badań nad możliwością oceny towarowości gospodarstw ekologicznych wybrano województwo podlaskie. Za takim doborem przemawiało kilka przesłanek. Województwo podlaskie jest jednym z pierwszych w rankingach dotyczących rolnictwa ekologicznego w Polsce. Po województwie warmińsko-mazurskim zajmuje drugie w kraju miejsce pod względem liczby producentów ekologicznych (na koniec 2015 r. było ich 3296, co przekładało się na udział 14,3% w kraju). Powierzchnia ekologicznych użytków rolnych na Podlasiu w 2016 r. przekraczała 46 tys. ha użytków po okresie konwersji i prawie 9,1 tys. ha w okresie konwersji (co plasowało województwo na trzecim miejscu w kraju). Łącznie w województwie podlaskim w 2017 r. na powierzchni 46,6 tys. ha gospodarzyło 2576 gospodarstw certyfikowanych ekologicznie, o bardzo różnej wielkości, strukturze i specjalizacji produkcji⁵.

Województwo podlaskie przodowało w produkcji wybranych ekologicznych produktów rolno-spożywczych, takich jak ziemniaki (1837 ha i 21,5 tys. ton – 1 miejsce) i zboża (ponad 12 tys. ha i 23 tys. ton – drugie miejsce w kraju). W produkcji owoców i warzyw w odniesieniu do innych województw w kraju plasowało się odpowiednio na 7 i 11 pozycji.

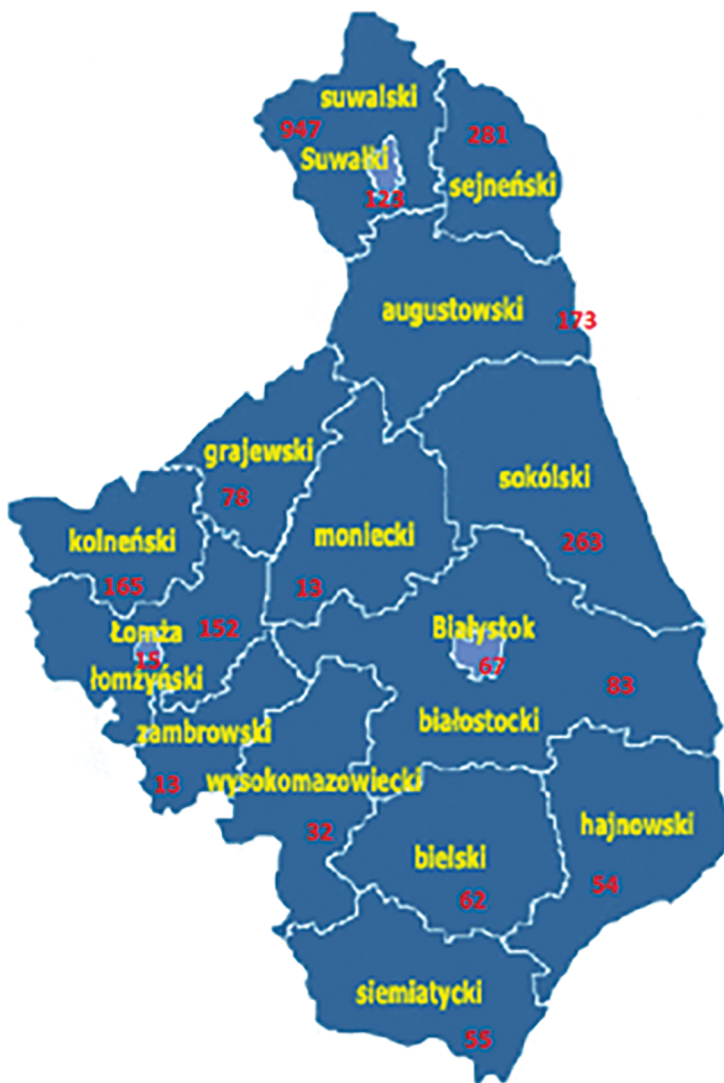
W strukturze powierzchni badanych certyfikowanych gospodarstw dominowały pola uprawne (77%), trwałe użytki zielone stanowiły 19,7%, a sady 2,9%. Zaznaczyć należy, że aż 47% użytkowanej przez certyfikowane gospodarstwa ekologiczne powierzchni (w skali województwa) stanowiły grunty obsiane uprawami paszowymi.

Suma szacowanej Standardowej Produkcji ze wszystkich gospodarstw certyfikowanych ekologicznie w województwie wynosiła ok. 68,4 mln PLN na rok i w 90,1% pochodziła z produkcji roślinnej.

⁵ Dane według *Raportu o stanie rolnictwa ekologicznego w Polsce w latach 2015–2016* (GIJHARS 2017) oraz obliczenia własne na podstawie niepublikowanych informacji z Głównego Inspektoratu Jakości Handlowej Artykułów Rolno-Spożywczych (za 2017 r.).

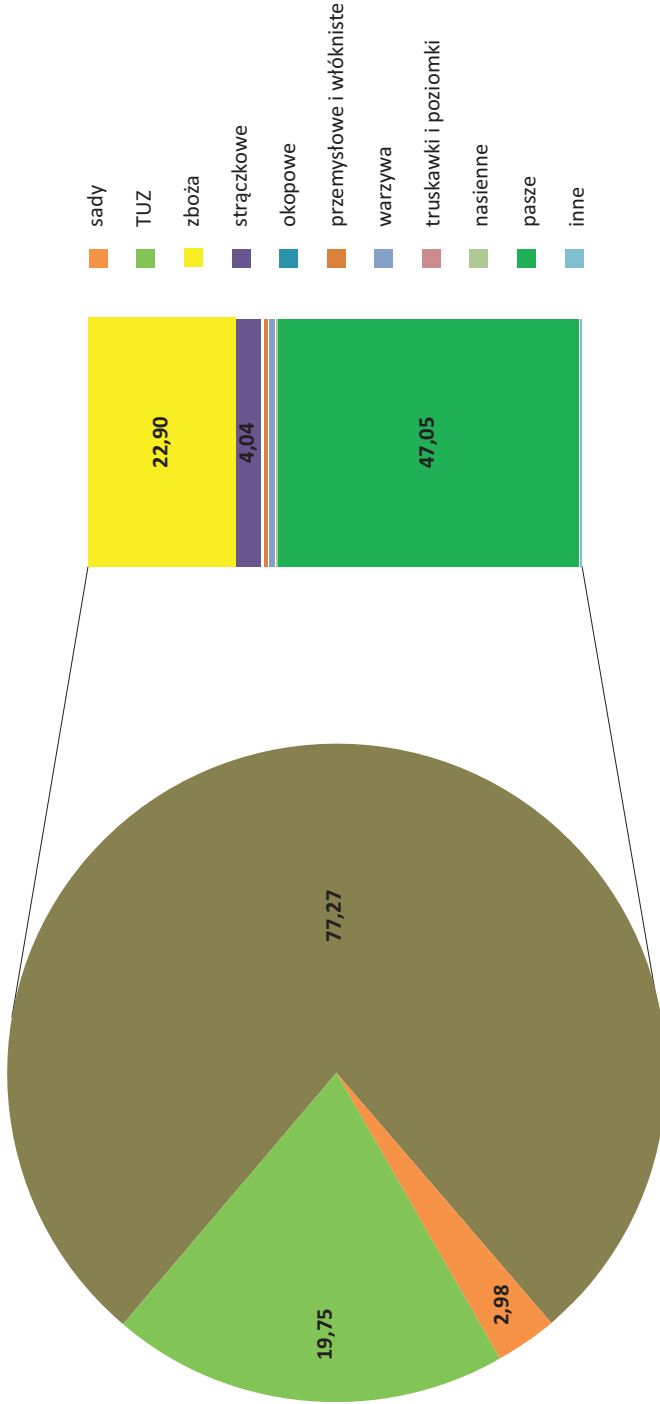

Powyższe przesłanki i charakterystyki Podlasia zadecydowały o wyborze województwa do badań.

Rysunek 3. Przestrzenny rozkład liczby gospodarstw certyfikowanych z województwa podlaskiego w 2017 r. – podział na powiaty
Figure 3. Spatial pattern of farms in the Podlaskie voivodeship in 2017 – by counties (poviats)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GIJHARS 2017.
Source: Own study based on GIJHARS 2017.

Rysunek 4. Struktura użytków rolnych w certyfikowanych gospodarstwach ekologicznych województwa podlaskiego w 2017 r. (w %)

Figure 4. Structure of agricultural land on certified organic farms in the Podlaskie voivodeship in 2017 (in %)

Źródło: opracowanie własne, dane GIJHARS 2017
 Source: Own study based on GIJHARS 2017.

4. Potencjał towarowości gospodarstw ekologicznych województwa podlaskiego

Do oceny sytuacji gospodarstw ekologicznych w województwie podlaskim posłużono się niepublikowanymi wcześniej danymi Głównego Inspektoratu Jakości Handlowej Artykułów Rolno-Spożywczych (GIJHARS) z roku 2017. Autorzy na potrzeby poniższych analiz i zestawień zdecydowali o niewłączaniu do obliczeń gospodarstw na etapie przedstawiania na rolnictwo ekologiczne (tzw. konwersji). Ten celowy zabieg pozwolił ograniczyć analizy do takich gospodarstw, które w pełni mogą korzystać z kontaktów z rynkiem, sprzedając certyfikowany produkt ekologiczny.

Zapis prawny dopuszcza, aby w gospodarstwach już certyfikowanych występowała powierzchnia upraw dopiero podlegająca konwersji w celu zwiększania użytkowanego przez nie areалу. Dlatego jedyną uwzględnioną w obliczeniach tego opracowania powierzchnią podlegającą konwersji jest powierzchnia użytkowana przez już certyfikowane gospodarstwa ekologiczne. Powierzchnia gospodarstw dopiero starających się o certyfikaty nie podlegała analizie w ramach niniejszego badania.

Wykorzystując powyżej opisaną metodologię oraz bazując na danych GIJHARS z 2017 r. o areale zasiewów i wielkości stad utrzymywanych w certyfikowanych gospodarstwach ekologicznych województwa podlaskiego, a także przyjmując (będące wskaźnikami średnimi z okresu 2011–2015) wskaźniki Standardowej Produkcji dla regionu FADN Mazowsze i Podlasie (Bocian, Cholewa, Tarasiuk 2017), dla każdego z badanych certyfikowanych gospodarstw wyznaczono sumę Standardowej Produkcji.

Z 2576 gospodarstw posiadających certyfikaty ekologiczne w województwie podlaskim, na podstawie zaewidencjonowanego w GIJHARS areалу upraw i wielkości stada, zgodnie z wyżej opisaną metodą za potencjalnie towarowe uznano 1068 gospodarstw.

Jednakże analizie poddano także strukturę produkcji uznanej za potencjalnie towarową. Szczególną uwagę poświęcono gospodarstwom wyspecjalizowanym w produkcji pasz – tj. produktu rolnego zwyczajowo uznawanego za nietowarowy. Rachunek sumy Standardowej Produkcji z produkcji roślinnej zawiera bowiem powierzchnię trwałych użytków zielonych (łąk i pastwisk), a także pasz na gruntach ornych. Pasze objętościowe co do zasady uznawane są za produkt nietowarowy, jednakże postępująca specjalizacja i koncentracja produkcji zwierzęcej oraz wahania klimatyczno-pogodowe powodują, że pomimo trudności transportowych w ostatnich latach pasze objętościowe lokalnie również podlegały obrotowi towarowemu – jest to zagadnienie szczególnie istotne w odniesieniu do dynamicznie

rozwijającej się w województwie podlaskim ekologicznej produkcji mleczarskiej i jako takie nie mogło zostać pominięte w niniejszej analizie.

Trudnością w prowadzonej analizie było rozgraniczenie gospodarstw, w których rośliny paszowe znajdują nabywcę lub są spasane przez zwierzęta, od tych gospodarstw, które zaewidencjonowany areal upraw paszowych utrzymują nie tyle w celach produkcyjnych, co jedynie dla pozyskania dopłat. Przepisy dotyczące dopłat do produkcji ekologicznej przed 2014 r. nie wymagały powiązania uprawy roślin paszowych z faktem posiadania zwierząt – okoliczność ta skutkowałą częstymi przypadkami uprawy roślin paszowych jedynie dla pozyskania dodatkowych dopłat (rozpowszechniało się zjawisko tzw. ekologicznych trawnikowców) (Jasiński, Michalska, Śpiewak 2013). W analizowanej na potrzeby niniejszego opracowania ewidencji GIJHARS gospodarstw ekologicznych z 2017 r. mogą pozostawać jeszcze gospodarstwa korzystające z rozwiązania prawnego sprzed 2014 r. Należy mieć także na uwadze, że przepisy i restrykcje dotyczące ekologicznego chowu zwierząt często skutkują sytuacją, w której gospodarstwo certyfikuje produkcję roślinną, natomiast utrzymywane w nim zwierzęta formalnie traktowane są jako konwencjonalne. Skorzystanie z takiego rozwiązania umożliwi rolnikowi prowadzącemu ekologiczną uprawę roślin stosowanie antybiotyków w chowie zwierząt w obrębie tego samego gospodarstwa. Istniejąca ewidencja GIJHARS nie pozwala jednakże na wyselekcjonowanie takich przypadków.

Mając na uwadze wrażliwość danych dotyczących rynkowego przeznaczenia produkowanych pasz, autorzy starali się ten aspekt uwzględnić, prowadząc równoległe analizę dla próby gospodarstw pomniejszonej liczebnie o jednostki, w których areale dominowały rośliny paszowe przy jednoczesnym braku ekologicznej produkcji zwierzęcej.

Z próby 1068 gospodarstw przed przeprowadzeniem pogłębionej analizy wykluczono gospodarstwa, w których w strukturze sumy Standardowej Produkcji udział pasz uprawianych na gruntach ornych przekraczał 40% przy jednoczesnym braku utrzymywanych zwierząt. Po tym zabiegu pozostało w próbie 768 obiektów. W dalszej części tekstu autorzy analizować będą obie próby (1068 i 768 gospodarstw).

Uznane za potencjalnie towarowe 1068 gospodarstwa użytkowały w 2017 r. łącznie 26,4 tys. ha, co pozwalałoby na uzyskanie w sumie ok. 58 mln PLN Standardowej Produkcji rocznie na województwo, z czego ponad 89% stanowiła produkcja roślinna (tabela 1).

Należy w tym miejscu podkreślić, że aż 899 gospodarstw z tej próby (wg ewidencji GIJHARS) nie utrzymywało ekologicznych zwierząt. Łącznie w badanych 1068 gospodarstwach ekologicznych utrzymywano 1671 sztuk bydła (w tym 602 ekologiczne krowy mleczne), 1118 owiec oraz 3828 kur niosek (tabela 2).

Rejonem wyspecjalizowanym w chowie bydła ekologicznego był powiat suwalski, w którym utrzymywano ponad 60% bydła ekologicznego całego województwa. Również w tym powiecie odnotowano jedno z najwyższych w województwie udziały roślin paszowych w strukturze zasiewów. Należy podkreślić, że w powiecie tym utrzymywane było niemal 30% wszystkich ekologicznych krów mlecznych z województwa podlaskiego. Dla porównania udział kolejnych pod względem liczby ekologicznych krów mlecznych w województwie powiatach łomżyńskim i bielskim wynosił odpowiednio 20% i 12%.

Powiat suwalski wraz z powiatem augustowskim przodowały również w produkcji kur niosek ekologicznych, łącznie w tych dwóch powiatach utrzymywano 40% wszystkich niosek ekologicznych z województwa.

Ekologiczna produkcja owczarska skupiona była głównie w powiatach hajnowskim i sokólskim (powiaty te skupiły ponad 2/3 pogłowia objętych certyfikatem ekologicznym w województwie podlaskim owiec – przy czym nie miało to konsekwencji w zwiększeniu udziału roślin paszowych w zasiewach. Obserwacja ta oznacza, że chów owiec opierał się głównie na paszach pozyskanych z trwałych użytków zielonych (TUZ).

Analiza struktury składowych arealów produkcji roślinnej (tabele 3 i 4) wskazuje na znaczny udział upraw paszowych na gruntach ornych. O ile w skali wszystkich (2576) certyfikowanych gospodarstw województwa zasiewy pasz pokrywały 47% powierzchni, o tyle w próbie (1068) gospodarstw uznawanych za towarowe udział ten wynosił około 38% w skali całego województwa. Główną składową arealów gruntów ornych przeznaczonych pod zasiewy roślin paszowych stanowiły zasiewy traw.

Jedynie 562 z 1068 gospodarstw uznanych za towarowe nie posiadało żadnego arealów gruntów ornych obsianego trawami. Dla porównania w 30 gospodarstwach z 1068 udział traw na gruntach ornych wynosił ponad 90%, a jedynie jedno z tych 30 gospodarstw utrzymywało bydło, podczas gdy pozostałe 29 nie posiadało wcale produkcji zwierzęcej (12 z tych 30 gospodarstw znajdowało się w powiecie suwalskim, a sześć w powiecie miasto Suwałki). Właśnie ten fakt skłonił autorów do równoległego prowadzenia analizy dla próby gospodarstw towarowych „oczyszczonej” z gospodarstw nieposiadających zwierząt przy równoczesnym wyspecjalizowaniu w produkcji upraw paszowych. Oczyszczona próba, jak nadmieniono wyżej, liczyła 768 gospodarstw.

Tabela 1. Zestawienie struktury sumy Standardowej Produkcji certyfikowanych gospodarstw ekologicznych województwa podlaskiego według powiatów

Table 1. Structure of the Standard Total Production of Certified Organic Farms in the Podlasie voivodship – by counties (powiaty)

Obszar lub jednostka terytorialna	Liczba gospodarstw towarowych z powiatu	Suma ha towarowych [ha]	Suma Standardowej Produkcji (SO) [PLN]	Przeciętnie		Suma SO/gospodarstwo
				SO/gospodarstwo [PLN]	SO/gospodarstwo	
augustowski	59	1 039,54	2 194 236,53	37 190		100,00%
białostocki	46	1 973,32	3 653 120,50	79 416		100,00%
Białystok (miasto na prawach powiatu)	35	1279,27	4 189 059,75	119 687		100,00%
bielski	39	1 102,05	3 522 813,18	90 329		100,00%
grajewski	21	406	981 504,94	46 738		100,00%
hajnowski	37	964,02	2 291 747,57	61 939		100,00%
kolneński	64	1 539,46	2 960 873,03	46 264		100,00%
Łomża (miasto na prawach powiatu)	3	138,58	87 875,59	29 292		100,00%
łomżyński	63	1 428,30	3 465 617,76	55 010		100,00%
moniecki	8	183,43	1 010 006,76	126 251		100,00%
sejneński	86	1 970,71	3 075 847,48	35 766		100,00%
siemiatycki	30	882,50	2 255 813,12	75 194		100,00%
sokólski	120	3 013,81	6 283 389,53	52 362		100,00%
suwalski	395	9 291,36	19 735 090,91	49 962		100,00%
Suwałki (miasto na prawach powiatu)	41	766,67	1 521 221,61	37 103		100,00%
wysokomazowiecki	15	423,86	950 181,68	63 345		100,00%
zambrowski	6	72,80	228 642,88	38 107		100,00%
województwo podlaskie	1068	26 475,67	58 407 042,83	54 688		100,00%

Źródło: opracowanie własne, dane GIHARS 2017.
Source: Own study based on GIHARS 2017.

Tabela 1 – cd.

Table 1 – continuation

Obszar lub jednostka terytorialna	RAZEM SO zwierzęta	RAZEM SO rośliny	W tym	
			SO sady	SO TUZ
augustowski	11,76%	88,24%	24,20%	0,00%
białostocki	15,00%	85,00%	11,87%	0,00%
Białystok (miasto na prawach powiatu)	2,66%	97,34%	50,43%	0,00%
bielski	18,74%	81,26%	16,12%	0,00%
grajewski	23,57%	76,43%	6,47%	0,00%
hajnowski	5,30%	94,70%	43,65%	0,00%
kolneński	16,06%	83,94%	5,48%	0,00%
Łomża (miasto na prawach powiatu)	0,00%	100,00%	0,00%	0,00%
łomżyński	28,89%	71,11%	13,17%	0,00%
moniecki	3,34%	96,66%	1,56%	0,00%
sejmeński	9,45%	90,55%	11,41%	0,00%
siemiatycki	1,89%	98,11%	20,35%	0,00%
sokólski	4,99%	95,01%	25,31%	0,00%
suwalski	10,55%	89,45%	13,78%	0,00%
Suwałki (miasto na prawach powiatu)	1,68%	98,32%	4,79%	0,00%
wysokomazowiecki	0,21%	99,79%	70,04%	0,00%
zambrowski	0,00%	100,00%	46,34%	0,00%
województwo podlaskie	10,61%	89,39%	19,36%	0,00%
				SO polowe
				64,04%
				73,13%
				46,92%
				65,14%
				69,96%
				51,05%
				78,46%
				100,00%
				57,94%
				95,09%
				79,14%
				77,77%
				69,71%
				75,67%
				93,54%
				29,76%
				53,66%
				70,03%

Źródło: opracowanie własne, dane GIJHARS 2017.

Source: Own study based on GIJHARS 2017.

Tabela 2. Liczba towarowych gospodarstw z inwentarzem żywym oraz pogłowie zwierząt gospodarskich (w szt. fizycznych) w certyfikowanych gospodarstwach ekologicznych województwa podlaskiego według powiatów
Table 2. Number of organic commercial farms with livestock and livestock population [in physical units] on certified organic farms in the Podlasie voivodeship – by counties (powiats)

Obszar lub jednostka terytorialna	Liczba gospodarstw	Bydło	Trzoda chlewna	Owce	Kozy	Kury nioski	Pozostały drób	Konie	Króliki	Pnie pszczele
augustowski	10	57	0	0	0	726	11	5	0	0
białostocki	16	144	0	19	29	322	86	7	15	0
Białystok (miasto na prawach powiatu)	4	30	0	164	0	90	0	0	0	0
bielski	9	163	0	136	0	132	0	0	5	0
grajewski	8	46	0	38	0	29	0	0	0	0
hajnowski	10	19	4	378	2	358	3	0	0	0
kolneński	2	122	0	0	0	0	0	0	0	0
łomżyński	21	214	20	8	1	172	0	0	0	104
moniecki	1	8	0	0	0	25	0	0	0	0
sejmeński	10	80	0	0	6	52	0	0	0	0
siemiatycki	5	8	0	0	0	518	0	0	0	0
sokólski	18	89	0	373	0	481	33	0	25	0
suwalski	51	676	10	2	7	814	15	0	0	0
Suwałki (miasto na prawach powiatu)	3	14	0	0	0	85	1	0	0	0
wysokomazowiecki	1	1	0	0	0	24	0	0	0	0
RAZEM: województwo podlaskie	169	1671	34	1118	45	3828	149	12	45	104

Źródło: opracowanie własne, dane GIUHARS 2017
 Source: Own study based on GIUHARS 2017.

Tabela 3. Zestawienie struktury sumy powierzchni produkcyjnej certyfikowanych gospodarstw ekologicznych województwa podlaskiego według powiatów**Table 3.** Structure of production area in certified organic farms in Podlasie – by counties (powiats)

Obszar lub jednostka terytorialna	Liczba gospodarstw towarowych z powiatu	Hektary ogół	Z tego		
			% sady ha	% TUZ ha	% pola ha
augustowski	59	100,00%	5,38%	28,76%	65,87%
białostocki	46	100,00%	2,18%	25,21%	72,61%
Białystok (miasto na prawach powiatu)	35	100,00%	22,72%	11,68%	65,60%
bielski	39	100,00%	5,51%	20,60%	73,89%
grajewski	21	100,00%	1,06%	28,06%	70,88%
hajnowski	37	100,00%	9,12%	35,89%	55,00%
kolneński	64	100,00%	0,72%	7,63%	91,65%
Łomża (miasto na prawach powiatu)	3	100,00%	0,00%	39,64%	60,36%
łomżyński	63	100,00%	2,34%	27,42%	70,24%
moniecki	8	100,00%	0,91%	13,29%	85,80%
sejneński	86	100,00%	1,24%	13,37%	85,38%
siemiatycki	30	100,00%	8,48%	5,35%	86,17%
sokólski	120	100,00%	5,96%	20,37%	73,66%
suwalski	395	100,00%	2,60%	11,62%	85,77%
Suwałki (miasto na prawach powiatu)	41	100,00%	0,80%	15,92%	83,28%
wysokomazowiecki	15	100,00%	27,16%	19,97%	52,87%
zambrowski	6	100,00%	11,66%	7,53%	80,81%
województwo podlaskie	1068	100,00%	4,68%	16,76%	78,56%

Źródło: opracowanie własne, dane GIJHARS 2017

Source: Own study based on GIJHARS 2017.

Tabela 3 – cd.
Table 3 – continuation

Obszar lub jednostka terytorialna	Z tego					
	% zboża ha	% przemysłowe ha	% warzywa suma ha	% strączkowe suma ha	% truskawki i poziomki ha	% pasze suma ha
augustowski	24,35%	0,40%	1,29%	0,15%	0,09%	33,29%
białostocki	37,52%	0,82%	0,64%	3,34%	0,01%	26,87%
Białystok (miasto na prawach powiatu)	31,70%	4,56%	0,41%	4,13%	0,03%	19,63%
bielski	39,13%	7,76%	1,74%	1,85%	0,95%	16,06%
grajewski	30,84%	5,91%	0,18%	1,26%	0,00%	29,48%
hajnowski	23,67%	3,69%	1,79%	6,91%	0,11%	13,13%
kolneński	45,02%	0,01%	0,02%	0,28%	0,12%	41,21%
Łomża (miasto na prawach powiatu)	25,86%	0,00%	0,00%	0,00%	0,00%	6,88%
łomżyński	44,88%	0,42%	0,69%	3,47%	0,07%	16,47%
moniecki	10,82%	35,25%	3,71%	0,10%	0,00%	35,23%
sejmeński	31,11%	0,00%	0,37%	0,29%	0,00%	50,22%
siemiatycki	31,05%	10,70%	3,45%	10,34%	0,42%	27,92%
sokólski	48,86%	0,20%	1,21%	9,65%	0,56%	11,58%
suwalski	21,87%	0,10%	3,03%	0,61%	0,06%	59,14%
Suwałki (miasto na prawach powiatu)	20,39%	0,00%	2,23%	0,28%	0,00%	59,92%
wysokomazowiecki	14,26%	0,47%	0,54%	1,47%	0,00%	27,02%
zambrowski	44,93%	0,00%	0,55%	0,00%	0,14%	34,92%
województwo podlaskie	31,03%	1,53%	1,74%	2,72%	0,16%	38,43%

Źródło: opracowanie własne, dane GIHARS 2017
Source: Own study based on GIHARS 2017.

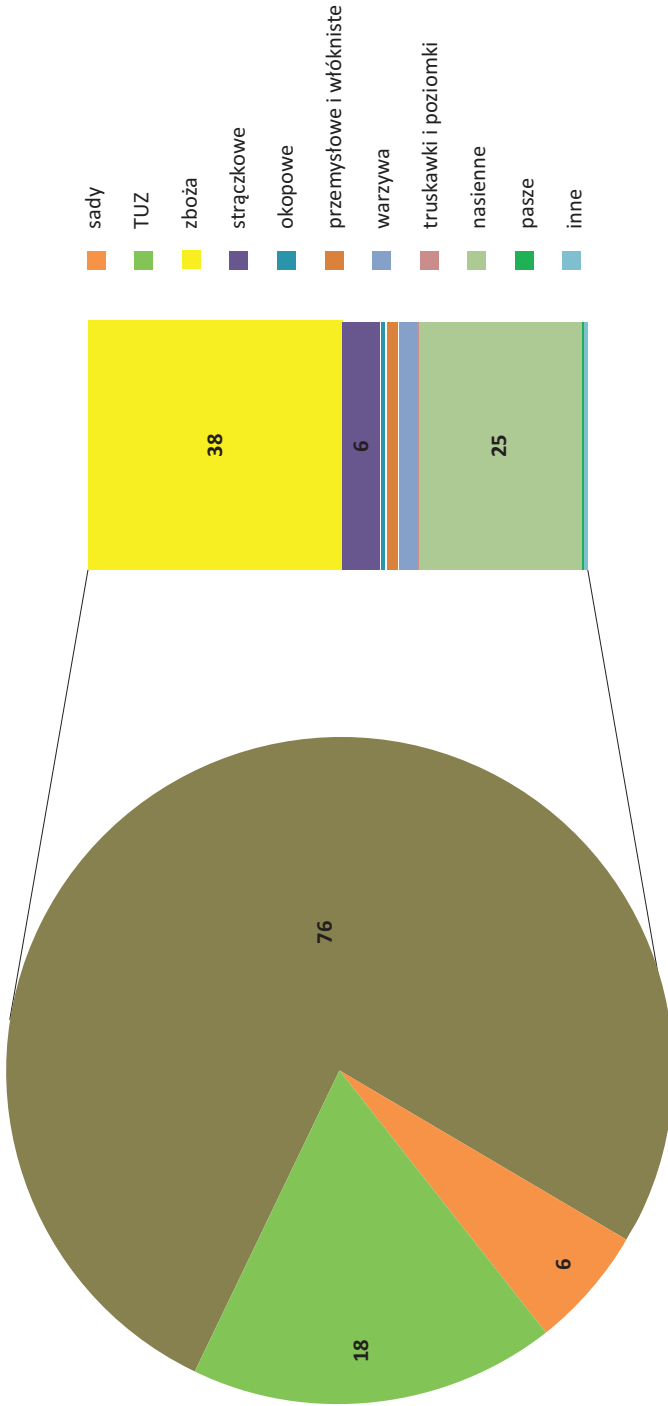
Tabela 4. Przeciętny udział powierzchni obsianej trawami na gruntach ornych (GO) w powierzchni użytków rolnych (UR) towarowego gospodarstwa ekologicznego według powiatów (próba 1068) (w %)

Table 4. Average share of grassland area on arable land in agricultural areas of organic farms – by counties (poviats) (sample size: 1068 farms) (in %)

Obszar lub jednostka terytorialna	Średni udział traw w areale ogółem
augustowski	20,32
białostocki	6,77
Białystok (miasto na prawach powiatu)	8,31
bielski	1,27
grajewski	1,26
hajnowski	0,00
kolneński	4,68
Łomża (miasto na prawach powiatu)	1,12
łomżyński	3,10
moniecki	21,15
sejneński	26,40
siemiatycki	2,83
sokólski	0,60
suwalski	29,01
Suwałki (miasto na prawach powiatu)	42,87
wysokomazowiecki	1,99
zambrowski	14,79
województwo podlaskie	17,14

Źródło: opracowanie własne, dane GIJHARS 2017
Source: Own study based on GIJHARS 2017.

W wyodrębnionej próbie 786 towarowych gospodarstw certyfikowanych udział sadów w powierzchni użytków rolnych stanowił 6%, trwałych użytków zielonych 18%, gruntów ornych zaś 76%. W zasiewach na gruntach ornych dominowały zboża (38%) oraz uprawy materiału rozmnożeniowego – nasiona i sadzonki (25%). Na trzecim miejscu uplasowały się uprawy roślin strączkowych, które zajmowały 6% powierzchni UR.

Rysunek 5. Struktura użytków rolnych w towarowych certyfikowanych gospodarstwach ekologicznych województwa podlaskiego (bez gospodarstw wyspecjalizowanych w produkcji pasz) (w %)
Figure 5. Structure of agricultural land on organic farms in the Podlasie voivodship (excluding farms specialising in feed production) (in %)

Źródło: opracowanie własne, dane GIJHARS 2017
 Source: Own study based on GIJHARS 2017.

Tabela 5. Zestawienie struktury sumy Standardowej Produkcji certyfikowanych gospodarstw ekologicznych województwa podlaskiego według powiatów (bez gospodarstw wyspecjalizowanych w produkcji pasz; próba 768)

Table 5. Structure of the Standard Total Production of certified organic farms in Podlasie – by counties (poviats) (excluding farms specialising in feed production, sample size: 768 farms)

Obszar lub jednostka terytorialna	Liczba gospodarstw towarowych z powiatu	Suma ha towarowych	Suma SO PLN	Przeciętnie		RAZEM SO zwierzęta	RAZEM SO rośliny	W tym	
				SO/gospodarstwo PLN	SO/gospodarstwo PLN			SO sady	SO polowe
augustowski	42	698,036	1 734 098,523	41 288,06	14,88%	85,12%	29,89%	55,23%	0,00%
białostocki	41	1 670,37	3 337 837,028	81 410,66	16,42%	83,58%	12,98%	70,60%	0,00%
Białystok (miasto)	32	1 131,3	3 924 363,82	122 636,37	2,84%	97,16%	53,83%	43,34%	0,00%
bielski	38	1 080,554	3 500 055,08	92 106,71	18,87%	81,13%	16,22%	64,91%	0,00%
grajewski	19	360,15	906 706,045	47 721,37	25,52%	74,48%	7,01%	67,48%	0,00%
hajnowski	36	959,875	2 268 981,398	63 027,26	5,35%	94,65%	44,07%	50,57%	0,00%
kolneński	49	1 136,14	2 120 477,6	43 275,05	22,42%	77,58%	6,97%	70,60%	0,00%
łomża (miasto)	3	138,58	87 875,59	29 291,86	0,00%	100,00%	0,00%	100,00%	0,00%
łomżyński	59	1 133,418	3 346 761,744	56 724,78	29,92%	70,08%	13,63%	56,45%	0,00%
moniecki	6	110,21	868 695,085	144 782,51	3,89%	96,11%	1,82%	94,29%	0,00%
sejneński	52	1 356,89	2 114 701,61	40 667,34	13,75%	86,25%	15,18%	71,08%	0,00%
siemiatycki	28	683,11	2 163 503,94	77 268,00	1,97%	98,03%	21,22%	76,82%	0,00%
sokołski	120	3 013,807	6 283 389,526	52 361,58	4,99%	95,01%	25,31%	69,71%	0,00%
suwalski	206	4 794,6475	13 257 900,28	64 358,74	15,71%	84,29%	19,55%	64,74%	0,00%
Suwałki (miasto)	17	267,126	679 302,102	39 958,95	3,75%	96,25%	6,47%	89,78%	0,00%
wysokomazowiecki	15	423,86	950 181,68	63 345,45	0,21%	99,79%	70,04%	29,76%	0,00%
zambrowski	5	58,91	206 988,86	41 397,77	0,00%	100,00%	50,83%	49,17%	0,00%
Suma: woj. podlaskie	768	19 016,9835	47 751 819,91	62 176,85	12,98%	87,02%	23,23%	63,79%	0,00%

Źródło: opracowanie własne, dane GIJHARS 2017

Source: Own study based on GIJHARS 2017.

Wyodrębnione towarowe gospodarstwa ekologiczne użytkowały łącznie ponad 19 tys. ha i uzyskały w sumie 47 mln PLN Standardowej Produkcji rocznie, z czego 87% stanowiła produkcja roślinna. Dominującym kierunkiem (63,79%) były uprawy polowe. Na tle całego województwa wyróżniały się cztery powiaty wyspecjalizowane w produkcji sadowniczej (wysokomazowiecki, miasto Białystok, zambrowski, hajnowski).

5. Podsumowanie

Od dekady ponad 20 tysięcy gospodarstw rolnych w Polsce jest każdego roku certyfikowanych na okoliczność spełniania wymogów rolnictwa ekologicznego. Gospodarstwa te z jednej strony charakteryzują się stosowaniem metod produkcji nieszkodliwych dla środowiska naturalnego, z drugiej strony powinny dostarczać konsumentom certyfikowanych, ekologicznych produktów żywnościowych. Ze względu na specyfikę traktowania fiskalnego gospodarstw rolnych w Polsce niezwykle trudno jest określić wartość i skalę zarówno rzeczywistej, jak i choćby potencjalnej produkcji ekologicznej żywności, która jest lub mogłaby być wytwarzana w naszym kraju. Nie sprzyja temu także system dopłat, który nie premiuje rolników prowadzących towarową produkcję ekologicznej żywności – przez co trudno jest oddzielić tych, którzy koncentrują się wyłącznie na walorach środowiskowych produkcji ekologicznej, od tych, którzy dostarczają ekologiczną żywność lub ekologiczne surowce na rynek.

Jednocześnie rolnictwo ekologiczne wymieniane jest w wielu publikacjach naukowych jako potencjalna nisza rozwojowa, która może stać się opłacalną, choć nie masową, alternatywą dla produkcji żywności konwencjonalnej (Golik, Żmija 2017; Domagalska, Buszkowska 2015). Niebagatelny jest także wpływ rolnictwa ekologicznego na rozwój lokalny (Jasiński, Michalska, Śpiewak 2013), przez co jest ono przedstawiane w kluczowych polskich dokumentach strategicznych (zob. *Strategia na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju...*) jako szansa rozwojowa dla części terenów wiejskich. Mając na uwadze powyższe, istotne wydaje się posiadanie umiejętności określania skali towarowej produkcji ekologicznej.

Autorzy niniejszego tekstu opracowali metodę pozwalającą w stosunkowo prosty sposób i przy użyciu dotychczas wykorzystywanego narzędzia (FADN) szacować potencjał ekologicznej produkcji i jej specjalizacji na określonym obszarze. Należy jednakże mieć na uwadze, że przedstawiona tu metoda pozwala na teoretyczną ocenę potencjału towarowości gospodarstw, nie odnosząc się do faktycznego poziomu plonów ani realizowanej w latach poprzednich sprzedaży z konkretnego gospodarstwa. Zaproponowane rozwiązanie jest na tyle elastyczne, że może być dowolnie modyfikowane, a punkty referencyjne dowolnie dopasowywane

do specyfiki danego kraju, regionu, a także uwarunkowań produkcyjnych – czego przykładem jest zaprezentowane powyżej wyliczenie szacunkowego potencjału towarowych gospodarstw ekologicznych na Podlasiu dokonane zarówno w podziale geograficznych, jak i branżowym, przy jednoczesnym oddzieleniu gospodarstw wyspecjalizowanych w towarowej produkcji pasz.

Bibliografia

- Bocian M., Cholewa I., Tarasiuk R. (2017). *Współczynniki Standardowej Produkcji „2013” dla celów Wspólnotowej Typologii Gospodarstw Rolnych*. Warszawa: Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – PIB.
- Brodzińska K. (2014). Rolnictwo ekologiczne – tendencje i kierunki zmian. *Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, Problemy Rolnictwa Światowego*, 14 (29), 3, <http://yadda.icm.edu.pl/yadda/element/bwmeta1.element.agro-b972d3ae-f25c-4771-bab2-ed21cc6a27b4/c/27-36.pdf> (dostęp: 30.04.2019).
- Domagalska J., Buczkowska M. (2015). Rolnictwo ekologiczne – szanse i perspektywy rozwoju. *Problemy Higieny i Epidemiologii*, 96 (2), 373–375, <http://www.phie.pl/pdf/phe-2015/phe-2015-2-370.pdf> (dostęp: 28.02.2019).
- Drygas M., Bańkowska K., Nurzyńska I., Wycech K., Gradka I., Lesisz T. (2017). *Uwarunkowania ekonomiczne i społeczne rozwoju rolnictwa ekologicznego w Polsce (raport z badań)*. Warszawa: Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN. http://www.irwirpan.waw.pl/polski/Raport_Uwarunkowania_ekonomiczne_i_spoeczne_rozwoju-2007.pdf (dostęp: 30.04.2019).
- EKES (2017). *Opinia Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego „Możliwe przekształcenie wspólnej polityki rolnej”* (Opinia rozpoznawcza). Dz.Urz. UE 2017/C 288/02. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52017AE0955&from=ES> (dostęp: 29.04.2019).
- EKR (2017). *Opinia Europejskiego Komitetu Regionów – WPR po 2020 r.* Dz.Urz. UE 2017/C 342/02.
- GIJHARS (2017). *Raport o stanie rolnictwa ekologicznego w Polsce w latach 2015–2016*. Warszawa: Główny Inspektorat Jakości Handlowej Artykułów Rolno-Spożywczych.
- Golik D., Żmija D. (2017). Rolnictwo ekologiczne i perspektywy jego rozwoju w Polsce w świetle doświadczeń Unijnych. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie*, 1 (961), <https://zeszyty-naukowe.uek.krakow.pl/article/viewFile/1160/933> (dostęp: 28.04.2019).
- Goraj L. (2008). *FADN i Polski FADN (Sieć danych rachunkowych gospodarstw rolnych i system zbierania i wykorzystywania danych rachunkowych z gospodarstw rolnych)*. Warszawa: Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – PIB.
- IFOAM. <https://www.ifoam.bio/en/organic-landmarks/definition-organic-agriculture>, 25.10.2017 (dostęp: 30.04.2019).
- Jasiński J., Michalska S., Śpiewak R. (2013). *Rolnictwo ekologiczne czynnikiem rozwoju lokalnego – analiza wybranych przypadków*. Warszawa: Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa

- PAN. http://www.irwirpan.waw.pl/polski/IRWiR_PAN_raport_Rolnictwo_ekologiczne_czynnikami_rozwoju_lokalnego.pdf (dostęp: 30.04.2019).
- Kisiel R., Grabowska N. (2014). Rola dopłat unijnych w rozwoju rolnictwa ekologicznego w Polsce na przykładzie województwa podlaskiego. *Woda – Środowisko – Obszary Wiejskie*, 14 (3 [47]), 61–73.
- Komisja Europejska (2016). *Grupa zadaniowa ds. rynków rolnych przedstawia zalecenia dotyczące rolników w łańcuchu dostaw żywności*. Komunikat prasowy, Bruksela, 14.11.2016. <https://ec.europa.eu/info/food-farming-fisheries/key-policies/common-agricultural-policy/market-measures/unfair-trading-practices> i http://europa.eu/rapid/press-release_IP-16-3658_pl.pdf (dostęp: 28.04.2019).
- Kulikowski R. (2013). *Produkcja i towarowość rolnictwa w Polsce. Przemiany i zróżnicowanie przestrzenne po II wojnie światowej*. Warszawa: Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN im. Stanisława Leszczyckiego.
- Kulikowski R., Szyrmer J. (1978). Produktywność, towarowość i struktura produkcji rolnej. W: J. Kostrowicki (red.). *Przemiany struktury przestrzennej rolnictwa Polski 1950–1970* (s. 360–427). Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo.
- Lisowska B. (2010). Plantacje chwastów za unijne pieniądze. *Gazeta Prawna*, 15.10. <https://biznes.gazetaprawna.pl/artykuly/458729,plantacje-chwastow-za-unijne-pieniadze.html> (dostęp: 28.04.2019).
- Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi (2018). *Ramowy Plan Działań dla Żywności i Rolnictwa Ekologicznego w Polsce na lata 2014–2020* (zaktualizowany 5 czerwca 2018 r.). Warszawa.
- Nachtman G. (2013). Dochodowość gospodarstw ekologicznych a wielkość użytków rolnych. *Roczniki Ekonomii Rolnictwa i Rozwoju Obszarów Wiejskich*, 100 (1).
- Nowogródzka T., Podstawka M., Szarek S. (2013). Towarowość a sytuacja produkcyjno-ekonomiczna gospodarstw ekologicznych w Polsce. *Wies i Rolnictwo*, 2 (159), 157–168.
- Poczta W., Sadowski A., Czubak W., Matyka M., Drygas M., Skórnicki H. (2017). *Reforma Wspólnej Polityki Rolnej po 2020 roku*. KRIR Materiały konferencyjne, październik. http://www.krir.pl/files/dopobrania/2017_09_24_CA%C5%81O%C5%9A%C4%86_3.pdf (dostęp: 23.04.2019).
- Stalenga J., Kuś J. (2007). Możliwości rozwoju rolnictwa ekologicznego w Polsce. *Studia i Raporty IUNG-PIB*, 6, 9–17.
- Strategia na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju do roku 2020 (z perspektywą do 2030 r.)*. Warszawa. <https://powietrze.gios.gov.pl/pjp/documents/download/102570> (dostęp: 23.04.2019).
- Styczek-Kuryluk M. (2016). Kolejny spadek liczby eko gospodarstw i powierzchni eko użytków rolnych. *Eko Arka*, lipiec. <http://ekoarka.com.pl/kolejny-spadek-liczby-eko-gospodarstw-i-powierzchni-eko-uzytkow-rolnych/> (dostęp: 30.04.2019).
- Szeląg-Sikora A., Kowalski J. (2012). Efektywność rolniczej produkcji ekologicznej w zależności od kierunku produkcji gospodarstwa rolnego. *Inżynieria Rolnicza*, 1 (4 [139]). [https://ir.ptir.org/artykuly/pl/139/IR\(139\)_3296_pl.pdf](https://ir.ptir.org/artykuly/pl/139/IR(139)_3296_pl.pdf) (dostęp: 29.04.2019).
- Śmigiel S., Miączyński P., Kostrzewski L. (2009). Kokosy na orzechach. *Gazeta Wyborcza*, 31.07. http://wyborcza.pl/1,155287,6878873,Kokosy_na_orzechach.html?disableRedirects=true (dostęp: 29.04.2019).

Wojtaszek Z. (1965). Kryteria i mierniki klasyfikacji gospodarstw indywidualnych według kierunków produkcji. *Roczniki Nauk Rolniczych. Seria G*, 78 (1/1), 69–98.

Zarudzki R., cyt. za <http://www.portalspozywczy.pl/technologie/wiadomosci/ministerstwo-rolnictwa-bedzie-wspieralo-rolnictwo-ekologiczne,166003.html> (dostęp: 23.04.2019).

An Evaluation of the Economic Potential of Organic Farms in Podlaskie Voivodeship

Abstract: European society is rapidly expanding its interest in the environmental issues. It is also reflected in the changes in consumer attitudes. The conscious consumers looking for high quality food pay particular attention to the transparency of its production (traceability) and are interested in its geographical origin. Organic farming products are one of the possible answers to the emerging and dynamically developing consumer trends.

In polemics on the future development of organic farming, the range of support dedicated to the organic sector is a very common issue. Organic farms on the one hand contribute to the production of environmental public goods, on the other hand are the production sites of high quality food. It is therefore important not only to analyse the dynamics of changes in the organic areas and the number of farms with the relevant certificate, but first of all to analyse the production potential of the organic sector. In a relatively simple way and based on previously used tools (FADN Farm Accountancy Data Network), the authors have developed a method that estimates both the potential of organic production and its specialisation in a given area.

Keywords: organic farming, production volume of organic food, organic production potential.

Taras Vasylytsiv
Ruslan Lupak
Olha Levytska

Trends and Characteristics of the Migration From Ukraine to Poland: The Aspect of Rural Areas and Conclusion for State Migration Policy¹

Abstract: The authors describe modern global migration trends in Europe and in particular in Poland. The problems and risks for the functioning and development of rural areas of Poland during the strengthening of emigration attitudes and internal mobility of the population are identified. The aspects of the Ukrainian migration as a resource for levelling labour-deficit trends in the Polish labour market are substantiated. The official data of the Office for Foreigners in Poland, the Central Statistical Office, the Ministry of Family, Labour and Social Policy, the Department of Statistics of the National Bank of Poland, individual organisations for the study of migration between the Ukraine and Poland are presented and the growing volumes and the scale of external labour migration of Ukrainians to Poland are stated (it is shown that today there are about 1.3 million Ukrainians in Poland, which at about 3.5% of the population is a significant value); key changes in the qualitative and structural characteristics of migration are shown. The main parameters of permanent and labour migration of Ukrainians to rural areas in Poland are characterised. An important conclusion is that, despite still low volumes, there are positive trends and the structural characteristics of Ukrainian emigration to rural areas of Poland are improving. The results of the analysis of the quantitative characteristics of Ukrainian labour migration are presented in the context of their employment in types of Poland's economic activity such as agriculture,

---

Taras Vasylytsiv, D.Sc. (Economics), Professor, State Enterprise "Dolishniy Institute of Regional Research of NAS of Ukraine", 4 Kozelnytska Str, 79026 Lviv, Ukraine, tgvas77@ukr.net, ORCID: 0000-0002-2889-6924; **Ruslan Lupak**, D.Sc. (Economics), Associate Professor, Lviv University of Trade and Economics, 10 Tugan-Baranovskyi Str, 79005 Lviv, Ukraine, economist_555@ukr.net, ORCID: 0000-0002-1830-1800; **Olha Levytska**, Ph.D. (Economics), State Enterprise "Dolishniy Institute of Regional Research of NAS of Ukraine", 4 Kozelnytska Str, 79026 Lviv, Ukraine, o.levytska@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8174-9918.

¹ The research was conducted within the framework of Applied Research "Migration Activity of the Population of the Carpathian Region" (Dolishniy Institute of Regional Research of NAS of Ukraine, 2019–2021).

forestry, fishery and hunting. The authors determine features and problematic aspects of this migration. The recommendations regarding the development of joint Ukrainian-Polish practices and regulatory and guidance provisions, as well as the priority tools of migration policy, focused on meeting the socio-economic interests of both countries, are justified.

Keywords: rural areas, state migration policy, migration of population, territorial migration system Ukraine-Poland.

1. Introduction. General characteristics of global migration trends in Europe: challenges for rural areas of Poland

The intensification of migration processes both in the world in general and in Europe in particular has become a specific present-day trend. As a result of objective demographic changes in the patterns of birth and death rates, partly migration, life expectancy etc., an ageing population has become a phenomenon that is specific to the European states. It is expected that in the medium term these trends will only increase, and a decrease in the number and proportion of the working-age population in the EU countries with a higher level of socio-economic development will lead to growing demand for labour, specifically in remote and rural areas. Consequently, the migration policy of these countries will be directed towards creating more favourable conditions for the migration of the labour force from other countries, primarily the EU countries. In turn, the chain reaction extends to the entire scope of the EU. In particular, in Poland the problem of replacing the vacated job opportunities has become relevant, as a result of the mass emigration of Poles after joining the EU, the increased mobility of young people, the increase in demographic risks and the increased pace of stationary and labour migration to other EU countries, including neighbouring Germany.

It should be mentioned that the process of increasing labour-deficit conditions in the Polish labour market is largely specific to its rural territories. This was to be expected considering the constant migration processes in the “village-city” structure, as well as a higher level of business location, competitive and higher paid jobs, investments, infrastructure and the potential for development and career growth in large cities compared to the rural areas.

Problems currently observed in Polish rural areas relate to continuous depopulation due to natural and migratory losses, labour outflows from agriculture (the basic sector of the rural area economy) featuring a lower level of labour productivity compared to industry, lower incomes with a poorer technical and social infrastructure (public services), poverty among the farming families etc. All these

problems have led to growing divergence in the “village-city” economic development and a labour deficit in rural areas.

Based on the above arguments, we defined the main objectives of the research, which are as follows:

1. Identification and substantiation of the problem of poor information and analytical support for monitoring the Ukrainian migration to rural areas of Poland.
2. Analysis of available statistical data and secondary sources on migration processes between the two countries with particular attention to the aspect of rural areas in Poland and the role of Ukrainian migrants in their development.
3. Consideration of the main features and problems of labour migration from Ukraine to rural areas of Poland in terms of the age, origin and specialist structure, as well as working conditions of Ukrainian immigrants.
4. Developing proposals for improving migration policies of both states based on joint practices in regulatory and methodological provision of migration processes in rural areas in Poland.

2. Ukrainian immigrants as a resource to level labour-deficit conditions in the Polish labour market: the aspect of rural areas

Due to its cultural, linguistic and territorial proximity and the availability of a substantial resource of qualified labour force, Ukraine is considered one of the key countries to level imbalances and the labour-resource conditions in domestic labour markets of the EU countries and Poland in particular. The implementation of such plans is also facilitated by the unstable political and economic situation in Ukraine, exacerbated by the negative manifestations and consequences of hybrid aggression by the Russian Federation, military actions in the east of the country and ineffective and strategically unreconciled social policies that have led to deterioration in the life quality of large sections of the population.

Well-known Ukrainian scientists who have actively explored Ukrainian-Polish migration include A. Gaydutsky, A. Gots, Y. Kurunova, E. Libanova, O. Malynovska, I. Markov, O. Pyatkovska, A. Poznyak, I. Prybytkova, N. Syrochuk, U. Sadova, M. Yaroshevych etc. The dynamics and characteristics of Ukrainian-Polish migrations in recent decades are presented in scientific publications by O. Malynovska (Malynovska 2013, 2015), whereas N. Syrochuk (Syrochuk 2014) has made a significant contribution to studying the factors of labour migration and forecasting the dynamics of the number of Ukrainian emigrants to the EU countries. Many researchers focus on the recent changes in migratory orientations of Ukrainian citizens after the “Revolution of Dignity” in Ukraine (Yaroshevych, Piekhal 2016),

as well as on migration processes in terms of the military conflict in the east of the country (Gots 2018). At the same time, the problem of the intensification of the current migration processes, the low motivation for Ukrainian labour emigrants to return from abroad (including those in Poland), and the risks and consequences of significant migration flows have been considered by O. Malynovska (Malynovska 2013) and E. Libanova (Libanova 2019). Certain aspects of migration policies in Poland and Ukraine are widely disclosed in research publications by the Lviv scientific group (Dolishniy Institute of Regional Research of NAS of Ukraine 2019). Unfortunately, in Ukraine there are no comprehensive studies or statistical sources on Ukrainian emigration to rural areas in Poland, which makes this subject particularly relevant and important. Moreover, even the State Migration Service, the State Labour Service and other relevant Ukrainian government bodies do not collect such data. In this situation, it serves a major purpose to use Polish information and analytical sources on Ukrainian emigration to the rural areas of Poland.

The main institutions carrying out relevant research in Poland are the Centre for Migration Research (CMR) of the University of Warsaw and the Centre for Eastern Studies (CES). The most recent projects on Ukrainian migration issues, conducted by Polish scientists and practitioners Z. Brunarska, I. Chmelevska, M. Lesinska, V. Sivinsky etc., consider the integration of Ukrainians, mixed marriages, the role of migrant networks in the integration processes, as well as economic structure of foreign labour resources in Poland. The dependence of the destination country's immigration policy on the structure of migration is presented in publications by P. Kachmarchyk, I. Yuzvyak and M. Piekhovska (Jóźwiak, Piechowska 2017; Kaczmarczyk et al. 2015). There have also been many reviews of Ukrainian-Polish mobility in recent years focusing on the core trends and socio-demographic structure of migrants, including a relatively limited amount of research into migration to rural areas (Brunarska et al. 2016; Lesińska 2015). Lately, several valuable studies regarding the problem of Ukrainian educational emigration to Poland (Siwiński 2017) and Ukrainian labour immigration into the Polish agriculture sector, as a basic sector of the rural area economy, have been conducted (Chmielewska, Dobroczyk, Panuciak 2018; Skoczyńska-Prokopowicz 2018). The latest research by I. Chmielewska, G. Dobroczyk and A. Panuciak presents the quantitative and qualitative analysis of Ukrainian labour migrants working in Poland, based on the survey conducted in the Grójec and Płońsk powiats of the Masovian voivodeship in 2017.

In general, Polish scientists have studied migration processes in much greater detail, based on numerous research and surveys, whereas for Ukrainian scientists it is mostly in the context of the overall review of migrations at a macro level. Finally, the impact of Ukrainian labour migration on the development of rural areas

of Poland is still underestimated. This study is therefore particularly necessary to fill the gap in the literature by exploring issues of rural areas' development in Poland with due regard to Ukrainian migration.

3. Ukrainian labour supply to the Polish labour market: the statistical evidence

The strategic nature of the policy of encouraging Ukrainian emigration to Poland has ensured an annual increase in the number of applications filed by the Ukrainian citizens to obtain permission to stay in Poland. More than 140 thousand applications were submitted for the right of temporary stay in 2018; this was 27.4 thousand (24.3%) more than in 2017.² For 2013–2018 the number of applications increased by 129.8 units (13.4 times more). It should be noted that in 2018 Ukrainian citizens additionally submitted another 9.1 and 1.4 thousand applications for permanent residence and the right to stay as long-term EU residents respectively.

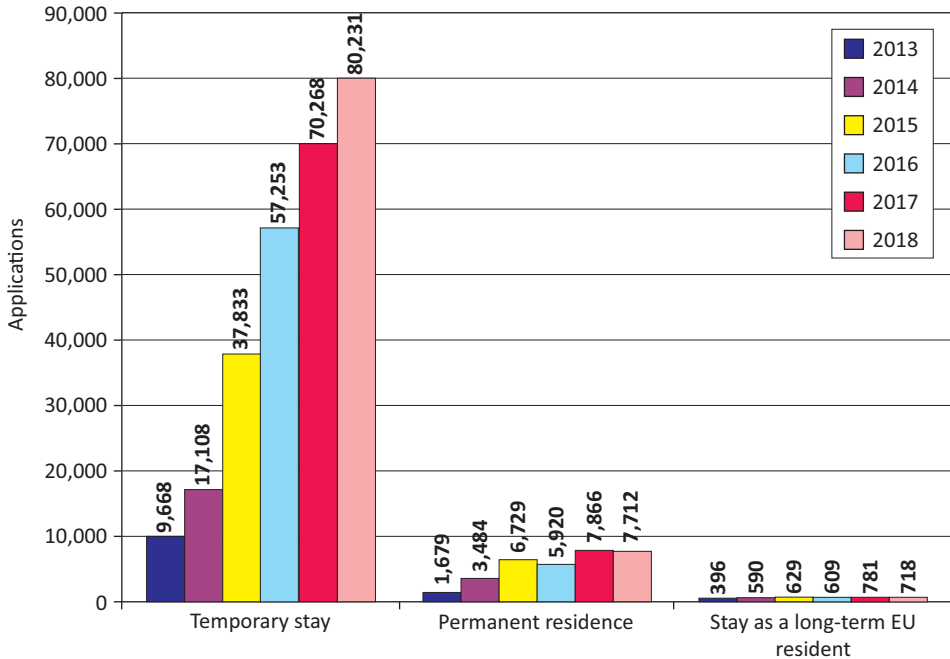
Despite the high number of residence applications by Ukrainians, the corresponding positive decisions in 2018 fell slightly (Figure 1): 57.2% (80.2 thousand applications) for temporary residence, 84.9% (7.7 thousand applications) for permanent residence and 51.1% (718 applications) for long-term EU residency. At the same time, an active upward trend has become typical of this indicator too. The number of positive decisions on granting the Polish residency rights to Ukrainian citizens increased in 2015–2018: for a temporary stay by 42.4 thousand applications (2.1 times), for permanent residence by 983 (by 14.6%), for a stay as a long-term EU resident by 89 (by 14.1%).

As a result of these tendencies and due to Poland's active migration policy, the number of the Ukrainians who stay today in Poland under varying legal status is about 1.3 million (which, at about 3.5% of the population, is a significant value) (Chmielewska, Dobroczek, Panuciak 2018).

The following data also testifies to the high level, as well as the growing influence on the Polish economy of emigration from Ukraine: of the total number of foreigners who were granted temporary residency in Poland in 2018, 70.3% were Ukrainian (whereas, for example, in 2014 it was only 40.2%) and for work purposes it was 76.6%. As of the first quarter of 2019, Ukrainians made up 48.3% of foreigners with valid Polish residency documents (only 30.6% in 2014); in 2017, 81.7% of work permits for foreigners were for Ukrainians (Nowiński 2019).

---

² <https://udsc.gov.pl/ru/statystyki/raporty-specjalne/biezaca-sytuacja-dotyczaca-ukrainy> [accessed: 10.01.2019].

Figure 1. Number of positive decisions on granting the residence permits to citizens of Ukraine in Poland in 2013–2018

Rysunek 1. Liczba obywateli Ukrainy, w stosunku do których wydano pozytywną decyzję w sprawie zezwolenia na pobyt w Polsce, 2013–2018

Source: Urząd do Spraw Cudzoziemców. *Raport na temat obywateli Ukrainy 2018.*

Źródło: Urząd do Spraw Cudzoziemców. *Raport na temat obywateli Ukrainy 2018.*

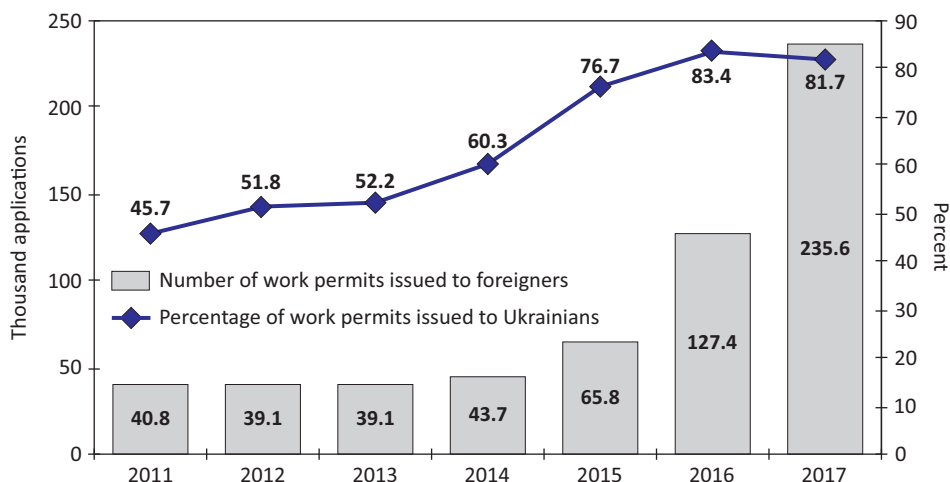
At the same time, the majority of Ukrainian immigrants are located in Warsaw and its adjacent regions (Masovian Voivodeship), as well as in the areas that specialise mainly in agriculture. Thus Ukrainian migration, in particular labour migration, has a tangible impact on the functioning of Poland's rural territories.

It should be noted that the demand by Polish employers for the employment of the Ukrainians is also growing. Thus in 2018 Polish employers filed about 1.6 million such statements, 91.0% of which were filed for Ukrainians. These values were even higher in 2017 – more than 1.8 million statements, of which 94.0% were for Ukrainians.

For 2011–2017, both the indicators of the number and share of applications granted to Polish employers for the employment of the Ukrainians increased (Figure 2). Thus the number of work permits issued to foreigners in 2017 amounted to 235.6 thousand, while for Ukrainians it was 193.3 thousand (81.7%). By comparison,

the corresponding figures in 2014 amounted to 26.4 thousand and 60.3%. Thus the number of work permits for Ukrainian citizens increased by 166.9 thousand (7.3 times) during 2014–2018 and their share of all work permits for foreigners rose by 21.4%.

Figure 2. Distribution of long-term work permits in Poland issued to foreigners (including Ukrainian citizens) in 2011–2017

Rysunek 2. Liczba zezwoleń na pracę długoterminową dla cudzoziemców (w tym obywateli Ukrainy) w Polsce, 2011–2017

Source: Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej: Rzeczpospolita Polska 2019; Główny Urząd Statystyczny: Rzeczpospolita Polska 2019.

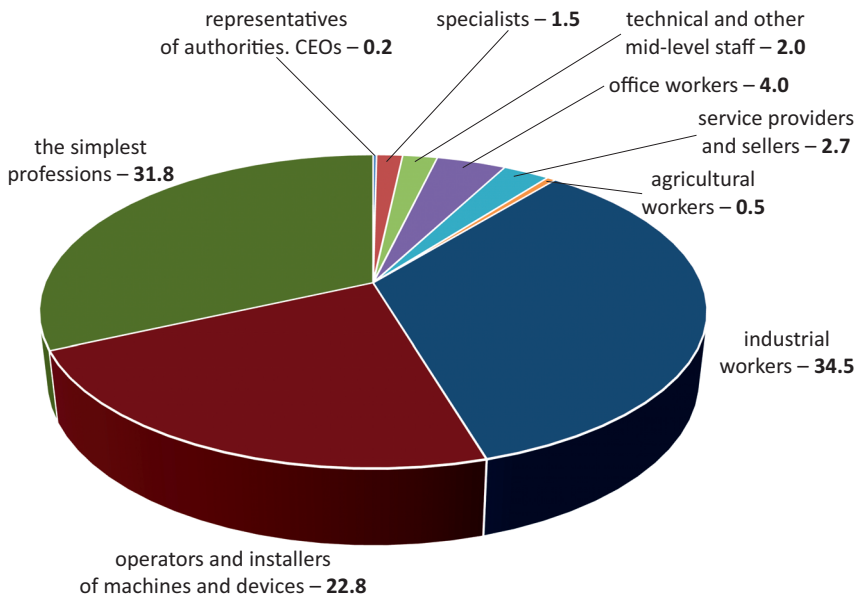
Źródło: Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej: Rzeczpospolita Polska 2019; Główny Urząd Statystyczny: Rzeczpospolita Polska 2019.

The overwhelming majority of Ukrainians work in Poland under what is known as the simplified procedure (according to employers' declarations or statements), which allows them to work without a work permit for six months over the following 12 months, provided that such declaration is recorded at the county labour department. At the same time, as of 2018, the greatest employment of the Ukrainians (Figure 3) was in the simplest occupations (31.8%), operators and installers of machines and devices (22.8%), industrial workers and craftsmen (34.5%).

Ukrainians also work in Poland under seasonal work permits introduced in the beginning of 2018. This enables them to work for a period of not more than nine months in agriculture, gardening, tourism and other activities specified in the Regulations of the Ministry of Family, Labour and Social Policy, 8 December

2017, in accordance with the Polish classification of activities.³ This indicates that a significant proportion of Ukrainian labour migrants work directly in the rural areas, which are an important destination for seasonal workers (Figure 4).

1 – representatives of authorities, CEOs; 2 – specialists; 3 – technical and other mid-level staff; 4 – office workers; 5 – service providers and sellers; 6 – agricultural workers; 7 – industrial workers; 8 – operators and installers of machines and devices; 9 – the simplest occupations

Figure 3. Employment of Ukrainian workers in Poland with work permits in 2018 by occupational and speciality classification (in %)

Rysunek 3. Struktura zatrudnienia Ukraińców posiadających zezwolenia na pracę w Polsce (według grup zawodów i specjalizacji) w 2018 r. (w %)

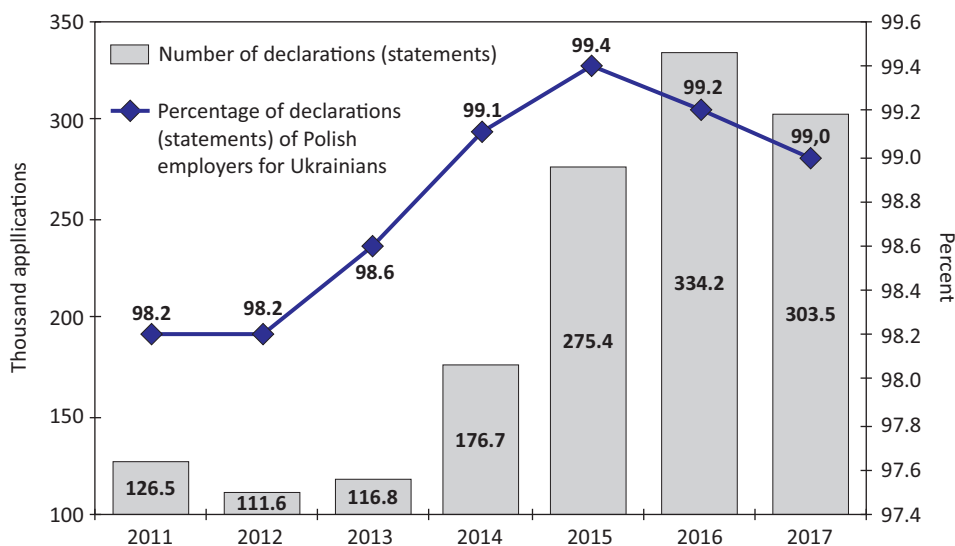
Source: Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej: Rzeczpospolita Polska 2019; Główny Urząd Statystyczny: Rzeczpospolita Polska 2019.

Źródło: Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej: Rzeczpospolita Polska 2019; Główny Urząd Statystyczny: Rzeczpospolita Polska 2019.

Thus in 2017 Polish employers submitted 303.5 thousand statements (declarations) for hiring Ukrainians in agriculture, forestry, fisheries and hunting.

³ <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20170002348/O/D20172348.pdf> [accessed: 10.01.2019].

Corresponding intentions were registered in county labour departments. As we can see, there was an upward trend in applications between 2012 and 2017 (with the exception of 2016). At the same time, as a proportion of all foreigners the percentage regarding the intention to employ of Ukrainians in this type of Polish economic activity is also high – 99.0% as of 2017 (this indicator was at its highest in 2015 – at 99.4%).

Figure 4. The number of declarations (statements) by Polish employers to employ Ukrainians in agriculture, forestry, fisheries and hunting, registered in the county departments of labour in 2011–2017

Rysunek 4. Liczba i udział oświadczeń, zarejestrowanych przez powiatowe urzędy pracy w latach 2011–2017, o zamiarze powierzenia pracy obywatelom Ukrainy w zakresie rolnictwa, leśnictwa, łowiectwa i rybactwa

Source: Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej: Rzeczpospolita Polska 2019; Główny Urząd Statystyczny: Rzeczpospolita Polska 2019.

Źródło: Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej: Rzeczpospolita Polska 2019; Główny Urząd Statystyczny: Rzeczpospolita Polska 2019.

The significant contribution by Ukrainians to the functioning of agriculture, forestry, fisheries and hunting, and hence the rural areas of Poland, is evidenced by the trend to an even more uniform distribution of permits for Ukrainians in this type of economic activity in the Polish regions. Thus, as of 2017, official permits for work in agriculture, forestry, fisheries and hunting were granted in all

Table 1. Indicators of emigration from Ukraine to rural areas of Poland for permanent residence in 2011–2017*
Tabela 1. Dane liczbowe dotyczące emigracji ludności z Ukrainy na obszary wiejskie w Polsce na pobyt stały, 2011–2017*

Years	Number of people				Share of Ukrainian emigration to rural areas, %				
	men		women		men		women		of the total number of foreigners who emigrated to rural areas of Poland
	total	men	women	total	men	women	total		
2011	162	41	121	26.17	22.65	27.63	3.80	1.61	7.05
2012	154	41	113	25.37	20.10	28.04	3.91	1.83	6.68
2013	178	69	109	28.25	28.51	28.09	5.40	3.73	7.56
2014	179	69	110	23.90	23.39	24.23	5.32	3.55	7.72
2016	311	109	202	23.02	19.82	25.22	7.18	4.77	9.89
2017	289	109	180	20.70	18.47	22.33	6.82	4.81	9.15
Rate of growth 2017 to 2011, %	178.4	2.7 times	148.7	–	–	–	–	–	–
Deviation, 2017 to 2011, %	–	–	–	–5.47	–4.18	–5.30	+3.02	+3.20	+2.10

* For 2015 – lack of data.

Source: Główny Urząd Statystyczny: Rzeczpospolita Polska 2011–2018.

Źródło: Główny Urząd Statystyczny: Rzeczpospolita Polska 2011–2018.

voivodeships; the largest number of permits were issued in voivodeships such as Masovia and Greater Poland; average – Lubusz, Lodz, Lublin, Silesian, West Pomeranian voivodeship.

Although the rural areas of Poland did not become the base location for labour migrants from Ukraine, their importance in the corresponding migration trends and processes remains strong and, with a more balanced, selective and effective migration policy, has the potential to grow. According to Skoczyńska-Prokopowicz (2018), a third of Ukrainians now work in Polish rural households, which makes up to 300 thousand workers out of the one million legal labour migrants from Ukraine (only half pay social contributions).

In 2017 the share of permanent emigration by Ukrainians to rural areas of Poland was 20.7%, which represents an increase of 5.5 percentage points over 2011. Thus, in particular, the number of migrants from Ukraine to rural territories of Poland increased by 78.4% in 2011–2017, with women predominating (62.3% in 2017), whereas men accounted for 37.7%. Some of the most important characteristics of permanent emigration from Ukraine to Polish rural territories are given in Table 1.

Thus, despite the decrease in the proportion of Ukrainians emigrating to the rural areas of Poland, the level of Ukrainian emigration as part of the total number of foreigners who emigrate to these areas has been growing every year. In 2011–2017, the figure increased by 3.02%. At the same time, the share of men is growing at a higher rate – 3.2%. This gives reason to argue for the increasing role and importance of migration flows from Ukraine and Poland regarding their impact on the functioning and development of the country's rural areas.

4. Identification of the problematic aspects of the Ukrainian migration to rural areas of Poland

According to the results of the analysis of a number of expert analytical data, there are grounds for certain conclusions regarding the features as well as problematic aspects of migration from Ukraine to rural areas of Poland (Table 2). Thus, for example, the results of the research by Chmielewska, Dobroczycki, Panuciak (2018) based on the survey, carried out on farms in the Grójec and Płońsk powiats in 2017, clearly show that the employment of Ukrainians in agriculture is widespread there (with more than 70% of rural areas). At the time of the survey, 36.8% of farms employed Ukrainian citizens. Another 11.5% declared that they had employed workers from Ukraine in the past. This means that half of the farms surveyed (48.3% in total) use or have used Ukrainian workers, and most of them are larger farms that are more active in terms of production and modernisation.

Table 2. Features and problematic aspects of migration from Ukraine to rural areas of Poland**Tabela 2.** Charakterystyka i zagadnienia problemowe migracji z Ukrainy na obszary wiejskie w Polsce

Features	Problematic aspects
<ul style="list-style-type: none"> ▪ prevailing grounds for attracting Ukrainian labour migrants are the declarations (statements) of the employers (95.5–96.5%); ▪ key specialisations of labour migrants from Ukraine are harvest gathering (65.0–80.0%), plant care (53.0–72.0%), animal care (38.0–49.0%), agricultural equipment operation (23.0–24.0%), sorting, cleaning (18.0–22.0%); ▪ territory of origin of labour migrants are rural territories of Ukraine (77.4–93.9%); ▪ wage supplements of labour migrants from Ukraine mainly provide for accommodation (97.9–99.5%), assistance in the formalities (76.0–92.1%), meals (65.2–93.6%), transport to work (51.6–84.9%); ▪ the age structure of seasonal migrant workers is fairly balanced. 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ a significant part of transactional and transformational costs in accessing the Polish labour market; ▪ the existence of risks associated with “shadowing” of the intermediary services sector when crossing the border and employment registration; ▪ the existence of practices and demonstration of non-standard working day and employment; ▪ access only to the simplest types of employment and institutional difficulties of career growth; ▪ limited / lack of programmes to support starting own business, the acquisition / construction of housing by labour migrants in rural areas of Poland; ▪ limited practice of diversified family / collective employment with further group adaptation of migrants to accommodation and public environment in rural areas of Poland.

Source: own study on the basis of: Chmielewska, Dobroczek, Panuciak 2018; Ilyash 2018; Wawryniuk 2017.

Źródło: oprac. własne na podstawie: Chmielewska, Dobroczek, Panuciak 2018; Ilyash 2018; Wawryniuk 2017.

The occupational background of migrants, according to the survey, shows that Ukrainian employees engaged in agriculture in both powiats mainly perform simple and time-consuming tasks (e.g. harvesting and caring for plants), which do not require special qualifications. A large share of migrants are also involved in animal care, fewer in agricultural equipment operation and crop sales. However, work in the agricultural sector is characterised by very high intensity: Ukrainian employees often work 6–7 days a week, with an average 64-hour week (compared to 54 hours in the Warsaw conurbation). As for the Ukrainian immigrants themselves, they have less experience in labour migration to Poland compared to those working in urban areas. Nearly four-fifths of people surveyed had come to Poland for the first time during the two years preceding the survey. This may indicate that

the agricultural sector is a market in which a significant proportion of new migrants take up their first job.

In terms of socio-demographic characteristics, the Ukrainian immigrants working in agriculture in the powiats studied also differ from those working in urban areas. The majority of migrants come from rural Ukraine: more often these are men of working age from small towns and villages (the average age of immigrants was about 33 and the majority were married) with a lower level of education.

It should be noted that such sample surveys significantly expand research basis of this insufficiently studied migration processes, as well as making a great contribution to the analytical support of these issues. The knowledge acquired can also be used to analyse the Polish labour market and the gaps in it –in the vast majority of cases filled by the Ukrainian migrants.

5. Conclusions. The socio-economic interests of Ukraine and Poland: common ground within the framework of migration policy and regulation of Ukrainian migration to rural areas

The scope of migration from Ukraine to Poland at the present stage of development of the both states is thus growing and the role of Ukrainians in Poland's socio-economic system has significantly increased. Ukraine is represented here by the largest cohort of labour migrants of all countries. The scope of both labour and permanent migration of Ukrainians to the rural areas of Poland is increasing. This is especially noticeable in the increase in the number of statements (declarations) and work permits granted for migrants in types of economic activity usually performed in rural areas, such as agriculture, forestry, fisheries and hunting.

At the same time, in most of rural areas in Poland many crucial problems remain unsolved. They are related to a low level of remuneration for Ukrainian labour migrants, inadequate protection of rights in terms of social and labour relations, hard labour and excessive working hours and the poor quality of living and recreation conditions for workers. The opportunities in relation to career growth and employment are limited, especially in leadership positions and higher-skilled jobs.

In fact, the key economic interests of Ukraine and Poland in the Ukraine-Poland migration system remain unrealised, since Poland does not receive a sufficiently skilled labour force to replace the jobs of its own emigrants or to create labour prerequisites for sustainable development of its remote and rural areas. Ukraine annually loses significant amounts of its intellectual and human potential and migration trends remain virtually unmanageable, which destabilises the internal environment.

Taking into account the circumstances of Ukrainian labour emigration to Poland revealed (in particular, to rural areas), the task of developing joint practices in regulatory and methodological provisions of migration policies of both states is being updated.

On the Polish side, the introduction of tools aimed at improving the accessibility of more prestigious occupations and higher-skilled jobs for Ukrainian workers in rural areas in Poland (not only in agriculture and related activities but also in industry, the social sphere etc.) has high potential for efficiency. Another perspective concerns the development and implementation of special programmes to support the Ukrainians in starting their own business, purchasing or building houses in rural areas of Poland, and stimulating diversified family/collective employment with the subsequent group adaptation of Ukrainian labour migrants to living in rural areas of Poland. Tackling the problem of illegal immigrants from Ukraine employed in seasonal work in rural areas is equally important.

On the Ukrainian side, the strategic priorities of the state migration policy in terms of regulation of Ukrainian emigration to rural areas in Poland should be:

- ensuring an adequate level of manageability of the Ukraine-Polish migration trends in short, medium and strategic perspectives;
- creating a system of factors stimulating the return of intellectual and human resources from rural areas in Poland to Ukraine (for example, by attracting financial resources through international programmes and cross-border cooperation programmes to create agricultural cooperatives and farms in rural areas of Ukraine);
- improving the system of support and protection of the rights of Ukrainian migrants in rural areas of Poland with the inclusion of consular and other state institutions, public organisations on migration and labour issues, intermediaries in the migration services market, Polish partners etc. Such a policy will promote faster integration of Ukrainians into the Polish environment, as well as a better realisation of the intellectual and human potential of Ukrainians in rural areas in Poland;
- developing positive joint practices and gaining the experience of effective state regulation of migration processes in rural areas, activating mutually beneficial migration exchanges in employment of the rural population of Ukraine and Poland.

In general, the current migration policies in Poland and Ukraine have no provisions governing migration to rural areas, since these processes have not been sufficiently studied. Proposals for monitoring and managing such specific migration within the Ukrainian-Polish migration system should be complemented by new

prospective studies in both countries taking into account on the one hand the issue of national security and on the other the free movement of people.

Bibliography

- Brunarska Z., Kindler M., Szulecka M., Toruńczyk-Ruiz S. (2016). Ukrainian Migration to Poland: A “Local” Mobility? In: O. Fedyuk, M. Kindler (eds.). *Ukrainian Migration to the European Union Lessons from Migration Studies* (pp. 115–131). Springer. <https://link.springer.com/content/pdf/10.1007%2F978-3-319-41776-9.pdf> [accessed: 07.06.2019].
- Chmielewska I., Dobroczycki G., Panuciak A. (2018). *Obywatele Ukrainy pracujący w Polsce – raport z badania*. Warszawa: Departament Statystyki NBP (Narodowy Bank Polski).
- Dolishniy Institute of Regional Research of NAS of Ukraine (2019). *Ukrainian migration in the context of global and national challenges of the XXI century*. U. Sadova (sci. ed.), O. Grynkevych, L. Semiv, R. Teslyuk, M. Bil, V. Bidak, O. Mulska, O. Ryndzak, O. Levytska, etc. Lviv.
- Główny Urząd Statystyczny: Rzeczpospolita Polska (2011–2018). *Rocznik Demograficzny*. <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/roczniki-statystyczne/roczniki-statystyczne/rocznik-demograficzny-2018,3,12.html> [accessed: 20.04.2019].
- Główny Urząd Statystyczny: Rzeczpospolita Polska (2019). *Wiadomości Statystyczne*. The Polish Statistician. <https://stat.gov.pl/czasopisma/wiadomosci-statystyczne> [accessed: 20.04.2019].
- Gots A. (2018). International labour migration of Ukrainians in the context of a military conflict in the east of the country. *Grani*. 21 (3), 6–11. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Grani_2018_21_3_3 [accessed: 14.06.2019].
- Ilyash O. (2018). *European Aspirations of Ukraine in the Context of the Socio-Economic Security Risks Assessment: 2010–2018*. Warsaw: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Jaroszewicz M., Małynowska O. (2018). Najnowsza migracja z Ukrainy do Polski: (nie)stały fenomen? <http://www.batory.org.pl/upload/files/Programy%20operacyjne/Forum%20Idei/Najnowsza%20migracja%20z%20Ukrainy.pdf> [accessed: 10.03.2019].
- Jóźwiak I., Piechowska M. (2017). Crisis-driven mobility between Ukraine and Poland. What does the available data (not) tell us. *CMR Working Papers*, 99/157. <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/180986/1/888194552.pdf> [accessed: 04.06.2019].
- Kaczmarczyk P. et al. (2015). Recent trends in international migration in Poland. The 2013 SOPEMI Report. *CMR Working Papers*, 86/144. Centre of Migration Research, University of Warsaw, Warsaw. <http://www.migracje.uw.edu.pl/publikacje/recent-trends-ininternational-migration-in-poland-the-2013-sopemi-report-2/> [accessed: 11.06.2019].
- Lesińska M. (2015). Immigration of Ukrainians and Russians into Polish Inflow. Integration Trends and Policy Impacts. Migration Policy Centre. *INTERACT Research Report*, 6.
- Libanova E. (2019). Labour migration from Ukraine: key features, drivers and impact. *Economics and Sociology*, 12 (1), 313–328. doi:10.14254/2071-789X.2019/12-1/19 [accessed: 03.06.2019].

- Malynovska O. (2013). The policy of neighbouring countries with regard to compatriots as an instrument for replenishing human resources: challenges and lessons for Ukraine. *Strategic Priorities*, 3 (28), 138–146. <http://sp.niss.gov.ua/content/articles/files/20-1437137553.pdf> [accessed: 10.06.2019].
- Malynovska O. (2015). Ukrainian-Polish migration corridor: Features and importance *Demography and Social Economy*, 2 (24), 31–40. <https://dse.org.ua/arhcive/24/2.pdf> [accessed: 04.06.2019].
- Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej: Rzeczpospolita Polska (2017). *Rozporządzenie w sprawie podklas działalności według Polskiej Klasyfikacji Działalności (PKD), w których wydawane są zezwolenia na pracę sezonową cudzoziemca*. <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20170002348/O/D20172348.pdf> [accessed: 03.06.2019].
- Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej: Rzeczpospolita Polska (2019). Analizy i Raporty, <https://www.gov.pl/web/rodzina/analizy-rynek-pracy> [accessed: 20.04.2019].
- Nowiński A. (2019). To ucina spekulacje. W końcu udało się policzyć, ilu dokładnie jest Ukraińców w Polsce. *na:Temat*. <https://natemat.pl/266145,ilu-ukraincow-mieszka-w-polsce-nowa-metoda-liczenia-podala-dokladna-liczbe> [accessed: 03.06.2019].
- Siwiński W. (2017). *Studenci zagraniczni w Polsce 2017. Gdzie jesteśmy?* Raport Fundacji Perspektywy. <http://www.studyinpoland.pl/narada2017/pdf/Otwarcie-narady-W-Siwinski.pdf> [accessed: 09.06.2019].
- Skoczyńska-Prokopowicz B. (2018). Foreign labour migration of Ukrainians to Poland: Statistical research from the perspective of Ukrainian studies. *Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej*, seria: Organizacja i zarządzanie, 122, 195–204.
- Syrochuk N. (2014). International labour migration of Ukrainians to the countries of the European Union: Factors of influence. *Economic Bulletin of the National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute"*, 11, 110–118.
- Urząd do Spraw Cudzoziemców. *Raport na temat obywateli Ukrainy* (2018). <https://udsc.gov.pl/ru/statystyki/raporty-specjalne/biezaca-sytuacja-dotyczaca-ukrainy> [accessed: 10.03.2019].
- Wawryniuk A. (2017). Migracja Ukraińców do Polski w latach 2007–2016. Podstawy prawne, przejawy i skutki tego zjawiska. *Roczniki Nauk Prawnych*, 27 (3), 110–126.
- Yaroshevych M., Piekhal T. (2016). Ukrainian migration to Poland after the “Revolution of Dignity”: Old trends or new results? In: D. Drbokhlav, M. Yaroshevych (eds.). *Ukrainian Migration During the Crisis: Forced and Labor Mobility* (pp. 56–86). <https://europe-wb.org.ua/wp-content/uploads/2016/12/Migr-mobility-ukr.pdf> [accessed: 07.06.2019].

Trendy i cechy migracji z Ukrainy do Polski – aspekt obszarów wiejskich i implikacje dla polityki migracyjnej państwa

Streszczenie: W artykule omówiono współczesne światowe trendy migracyjne w Europie i Polsce. Zidentyfikowano zagadnienia problemowe i zagrożenia dla funkcjonowania i rozwoju obszarów wiejskich Polski na tle intensyfikacji emigracji i mobilności wewnętrznej ludności tego kraju. Uzasadniono istotę zagadnienia migracji ukraińskiej jako zasobu wyrównania sytuacji deficytu pracowników na polskim rynku pracy. Przedstawiono oficjalne dane Urzędu do Spraw Cudzoziemców w Polsce, Głównego Urzędu Statystycznego, Ministerstwa Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej, Departamentu Statystyki Narodowego Banku Polski oraz niektórych organizacji zajmujących się badaniem migracji w ramach terytorialnego systemu migracyjnego Ukraina–Polska. Na podstawie tych danych uodowodniono wzrost wielkości i zasięgu zagranicznej migracji zarobkowej Ukraińców do Polski (wykazano, że obecnie w Polsce przebywa około 1,3 mln Ukraińców, co stanowi 3,5% ludności Polski i jest znaczącą wartością), zaprezentowano kluczowe zmiany w cechach jakościowych i strukturalnych migracji. Scharakteryzowano główne parametry migracji stałej i zarobkowej ludności z Ukrainy na obszary wiejskie w Polsce. Wyciągnięto wniosek, że pomimo wciąż niewielkiej ilości, istnieją pozytywne tendencje i poprawy struktury emigracji Ukraińców na obszary wiejskie w Polsce. Przedstawiono wyniki analizy ilościowej migracji zarobkowej Ukraińców w kontekście ich zatrudnienia w sektorze rolnictwa, leśnictwa, łowiectwa i rybactwa. Określono specyficzność i zagadnienia problemowe migracji z Ukrainy na obszary wiejskie w Polsce. Uzasadniono zalecenia dotyczące opracowania wspólnych ukraińsko-polskich praktyk oraz przepisów normatywnych i metodycznych, a także priorytetowych instrumentów polityki migracyjnej, skierowanych na zaspokojenie interesów społeczno-gospodarczych obu państw.

Słowa kluczowe: obszary wiejskie, polityka migracyjna państwa, migracja ludności, terytorialny system migracyjny Ukraina–Polska.

Nguyen Ha Dong

Subjective Well-being and Intergenerational Support Exchange in Old Age in Rural Vietnam

Abstract: This paper investigates how intergeneration support influence rural elders' subjective wellbeing in Vietnam, based on the data of the survey 'Strengthening Social Engagement in Elderly Care in Changing Economic and Family Structure in Asia: Policy and Practical Dialogues between Local Communities in Vietnam and Japan' conducted in 2017. The sample analysis of this paper is 307 respondents aged 60 and older in rural areas in the middle of Vietnam. Subjective wellbeing includes psychological well-being, self-rated health and life satisfaction. We find that all elders' psychological wellbeing becomes more positive when they provide financial support for their children. Despite the economic difficulties and the prevalence of filial norm, the financial provision is not viewed as the burden to the older adults but helps them to confirm their position and power in the intergenerational relations. Nonetheless, receiving the spiritual care is more like to improve their psychological well-being and life satisfaction. The results suggest that the effect of the intergenerational support exchange should be taken into consideration when improving the quality of life for the elderly.

Keywords: Subjective well-being, intergenerational support, older adults, Vietnam.

1. Introduction

In the Vietnamese traditional society, under to the influence of Confucianism and filial piety, families, particularly, children are the main care providers for parents in the old age. The Vietnamese idiom 'The young reply on parents, the old rely on children' (tre cay cha, gia cay con). expresses this. As a result, the old-age security value is one of the main values of children in Vietnam (Le 2012; Nguyen 1995).

In tandem with the improvement of households' economic conditions and the emerging of new elder care providers in the modernization and industrialization process, the old-age security value of children tends to decline over time (Le 2012;

Nguyen Ha Dong, MA, Researcher, Institute for Family and Gender Studies (IFGS), Vietnam Academy of Social Sciences, 27 Tran Xuan Soan Street, Hai Ba Trung District, Hanoi, Vietnam, nguyenhadong@gmail.com; ORCID: 0000-0002-2527-5612.

Ngo 2012; Vu 2012; Hoang 2004). Nonetheless, this value is highly appreciated by parents (Nguyen 2017; Le 2012; Vu 2012) and children remain the primary care takers and the main support providers for the old parents (Trinh, Tran 2017). Thus, the intergenerational relations would have a significant influence on the quality of life of the old parents, particularly, subjective well-being. There are a number of studies in Vietnam exploring the different patterns of intergenerational support and its impact on daily life of the older adults (Le et al. 2010), however, few studies focused on the impact of intergenerational support on the subjective well-being of older parents in Vietnam. (Nguyen 1995).

This paper investigates how intergenerational support exchange including structural and functional dimensions shape the subjective well-being of the elderly parents in rural areas in contemporary Vietnam. The study draws on the data of 307 rural respondents aged 60 and over from the 2017 survey titled 'Strengthening Social Engagement in Elderly Care in Changing Economic and Family Structure in Asia: Policy and Practical Dialogues between Local Communities in Vietnam and Japan'.

2. Background

In recent decades, aging population has become a growing concern of researchers in multiple disciplines in Vietnam. In the demographical approach, research studies often focuses on investigating aging population process and its impacts on socio-economic life of Vietnam (GSO, UNFPA 2016; GSO 2011; UNFPA 2011). Meanwhile, economic and sociological researchers aims at exploring the socio-economic conditions of elders, intergenerational support exchanges between older adults and their adult children, older people's roles in family and community as well as elder care (Trinh, Tran 2017; Hoang 2015; Le 2012; Giang, Pfau 2007). However, there is a lack of research studies examining subjective well-being of older adults in general and the relationship between subjective well-being and intergenerational exchanges in particular.

Recent research studies on subjective well-being in Vietnam focused on measuring one dimension of subjective well-being such as life satisfaction (Tran et al. 2016; Tran, Vu 2018) or psychological well-being (Yamada, Teerawichitchainan 2015). A few studies analyzed multiple aspects of subjective well-being, for example, economic and psychological wellbeing (Teerawichitchainan, Knodel, Pothisiri 2015) or psychological wellbeing, life satisfaction and self-rated health (Hoang 2015).

Research studies show that helping children in doing unpaid care work positively associates with the different components of subjective well-being in Vietnam. Firstly, this support partly increases elders' psychological well-being because this action

helps them to feel more meaningful. Secondly, elders who help their children in doing domestic chores tend to rate their health better because those who are able to do that are still in a good health. More importantly, doing this action is one way for older adults to maintain their health and enhance the meaningfulness and helpfulness of their life (Hoang 2015).

Receiving both materials support and unpaid care work assistance from adult children is the positive factor on the elders' subjective well-being. Older adults have higher level of life satisfaction, better self-rated health and higher psychological well-being when getting their children's financial and material support. For the elders, receiving gifts from their children means that they are recognized and well rated. In parallel, older people's psychological well-being increases when their children help them doing unpaid care work because receiving this type of support equates to the fact that their children live with or nearby them (Hoang 2015).

3. Theoretical approach

Subjective well-being is a widely used indicator to measure quality of life of the older adults but it is criticized for its subjectivity. Owing to people' remarkable endurance they would have high subjective well-being despite of poor living conditions. However, subjective well-being shows how people assess their life, particularly, what they think important for their life (Diener, Suh 1998).

Among various definitions of subjective well-being, this paper using Diener's approach. According to Diener (2006), subjective well-being is the general definition referring describe people' self-assessment of various aspects of their life from events occurring to their physical or mental life to their living context including both positive and negative sides. There are two main components of the subjective well-being comprising of cognitive assessment and emotional response to events in their lives. Cognitive assessment includes life satisfaction and satisfaction with different dimensions of life. Emotional response comprises of positive emotion such as joyfulness or affection and negative emotion, for instance, tiredness, loneliness or worry (Diener, 2006).

According to Chen and Silverstein (2000), three main dimensions of intergenerational support are structural, functional, and appraisal. The structural aspect of support is divided into the components of social network and the availability of people in the network which are able to provide support to the individual. The functional dimension of intergenerational support represents instrumental and emotional help. The appraisal of support describes the personal assessment of the appropriateness of assistance or the satisfaction level with assistance. In this

paper, we focus on the structural and functional components of intergenerational support.

Research studies indicate that older adults' subjective well-being is differently shaped by structural and functional dimensions of intergenerational exchange. Regarding the structural aspect, number of children and their gender do not bring about benefits to subjective well-being but living with at least one child either son or daughter is one important factor to improve the subjective well-being of old parents (Chen, Short 2008; Chen, Silverstein 2000). Their psychological well-being is higher when they live in the traditional living arrangement (i.e. living with children). This expresses the importance of multigenerational family pattern for the rural elders due to its appropriateness to the cultural norms on children's filial piety. It seems that the compliance with the traditionally cultural norms on living arrangement has its own values (Silverstein, Cong 2006). By contrast, living alone reduces the elders' subjective well-being. In China, it is represented in the decline of positive psychological well-being of the lonely older adults (Chen, Short 2008; Silverstein, Cong 2006). In the same vein, elders living alone and having no child in Thailand and Vietnam face with more serious mental health problems than those living with spouses and/or children. However, this does not mean that the images of older people who are lonely, neglected and poor in the mass media accurately describe these people because elders' subjective well-being seems to be more complicated. By virtue of the traditional filial piety and care responsibility for old parents in Asian countries, many elders live lonely but closely to one or some children. Either living alone or living with children, having at least a child can be viewed as one form of protection for elders against mental health problems (Teerawichitchainan, Knodel, Pothisiri 2015).

Functional dimension of intergenerational support is studied in both providing and delivering support which includes financial and non-financial forms because of their equivalent values to the elders' subjective well-being. However, it does not mean that all types of support lead to the same impact on the subjective well-being (Zhang 2016). Receiving support is the crucial factor influencing on subjective well-being. Children's financial support contributes to increase elders' psychological well-being (Chen, Silverstein 2000). More important, this form of support can partly compensate for the loss due to living apart from children (Silverstein, Cong 2006). Likewise, emotional support or confiding with children benefits subjective well-being of older people (Zhang 2016; Chen, Silverstein 2000). Notwithstanding, some types of support do not bring about positively impact subjective well-being. To exemplify this point, children's helping in doing unpaid care work does not increase elders' psychological well-being. It is attributed that the benefits of this

assistance would be neutralized by the loss of confidence owing to the dependence of others' care (Chen, Silverstein 2000).

The influence of providing different forms of support for adult children on elders' subjective well-being is complicated. Chen and Silverstein's research (2000) indicates that providing financial support for children does not help to increase psychological well-being of old parents. Nonetheless, the study of Zhang (2016) shows that providing financial support contributes to increase positive psychological well-being and decrease negative psychological well-being of the elders.

Perspectives on the impact of providing unpaid care work on elders' subjective well-being is quite controversial among countries. In European countries, caring for grandchildren lead to the stressfulness, the symptoms of autism and the very low self-rated health of the elders (Musil et al. 2011). By contrast, the research studies in some Asian countries or territories show the benefits of helping children in doing unpaid care work on the elders' subjective well-being. In Taiwan, caring for grandchildren has positive relationship with self-rated health in all living arrangement patterns but it does not have correlations with life satisfaction and the symptoms of autism (Ku et al. 2013). By the same token, the studies in China represent that doing unpaid care work including caring for grandchildren help to improve the self-rated health and psychological well-being of old people (Zhang 2016; Chen, Silverstein 2000). This is attributed to the Chinese traditional culture in which caring for grandchildren is seen as one way to share responsibilities among family members to achieve the family's prosperity. The Chinese elders provide considerable support for their adult children in both social and financial sides. It is obvious that cultural norms can become motivations for some productive activities and positively affect elders' health (Zang et al. 2015). In addition, helping children in doing domestic work partly contributes to affirm elders' roles in the family and the meaningfulness of their life. It also expresses parents' capacity in response to children's financial support (Chen, Silverstein 2000). However, another research study carried out in China shows that the impact of providing unpaid care work support on the elders' psychological well-being is statistically insignificantly (Silverstein, Cong 2006). It seems that the influence of doing this type of support need to be taken more consideration.

4. Data and measurement

4.1. Data

The study draws on the data of the survey titled 'Strengthening Social Engagement in Elderly Care in Changing Economic and Family Structure in Asia:

Policy and Practical Dialogues Between Local Communities in Vietnam and Japan' conducted in 2017–2018. The total quantitative sample of the survey is 400 people over 59 years old comprising of 307 respondents in rural areas in Quang Ngai and Ha Tinh – the two provinces in the middle of Vietnam and 93 participants from Kumamoto, Japan. By virtue of the limited sample size of the survey in Japan and the differences between the two questionnaires in the two countries, the data of 307 Vietnamese participants is selected to analyze in this paper.

4.2. Methodology

The paper explores basic descriptions and then followed by bivariate analysis to describe subjective well-being of rural elders in contemporary Vietnam. The binary logistic regression analysis is used to examine how intergenerational support influence elders' subjective well-being.

4.3. Variables

4.3.1. *Dependent variables*

Based on Diener's approach (2006) on subjective well-being, the paper measures subjective well-being in both cognitive assessment and affection reactions. In parallel with life satisfaction and self-rated health – two common indicators to measure subjective well-being (cognitive assessment), the paper uses two other indicators including negative and positive affect (affection response).

Self-rated health is measured by the question "Generally, how do you rate your health?" with a three Likert options including 'bad/very bad', 'normal' and 'good/very good'. In the multiple logistic regression analysis, this variable is converted into a dummy variable with two options including 0 for "bad/vary bad" and 1 for 'quite good' (comprise of 'normal' and 'good/very good').

Positive and negative psychological well-being of older adults are measured by the question 'In the last month, how often do you have these feelings?' with 5 indicators including 'worried and scared', 'tired', 'peaceful', 'happy' and 'full of energy'. The negative affect is measured by the average of the two items 'feel worried and scared' and 'feel tired' while the positive affect includes the rest three indicators. There are 4 answer options for this question comprising of 'daily', 'several times per week', 'several times per month' and 'none' (from 1 to 4, respectively). Thus, the higher two indicators 'feel worried and scared' and 'feel tired' are graded, the less negative the older people's psychological status is. By contrast, the lower the items 'feel peaceful', 'feel happy' and 'feel full of energy' are, the more positive the elderly

feel. In order to conveniently compare between the negative and positive affect, the three positive indicators are conversely recoded (1 = 'none'; 2 = 'several time per month'; 3 = 'several times per week'; and 4 = 'daily'). Thus, the positive and negative affect will receive values from 1 to 4 which the higher the score is the more positive feelings and the less negative feelings the elders have. In the logical multiple regression analysis, these variables are recoded into dummy variables. The positive affect is scored 1 for positive (from 3 to 4 points) and 0 for not positive (less than 3 points). In parallel, the negative affect is coded for not negative (from 3 to 4 points) and 0 for negative (less than 3 points).

Life satisfaction is measured through the question 'Generally, how do you feel about your life?' with 5-point Likert scale answers (1 = 'very unsatisfied', 2 = 'unsatisfied', 3 = 'neutral', 4 = 'satisfied' and 5 = 'very satisfied'). In the logical multiple regression analysis, this variable is recoded into a dummy variable which is scored 0 for no (include total disagree, fairly disagree and neutral) and 1 for yes (include fairly agree and totally agree).

4.3.2. *Independent variables*

Intergenerational support is measured by structural and functional dimensions of support. In this paper, the former includes two indicators including number of children and living arrangement. The number of children in this context is classified in three options including 'under 3 children'; '3-4 children' and '5 children and over'. In term of living arrangement, this variable is categorized in four values comprising of 'living alone'; 'living with a partner'; 'living with children and partner' and 'living with children'.

The functional dimension of intergenerational support is measured by mutual support activities in material support (to provide money or valuable things), emotional assistance (to spend time to confide or chat), and care for daily life (to help in doing unpaid care work).

By the reason of the limited financial capacity of rural elders, the mutual intergenerational support in money and materials between parents and children is categorized in two options including 'yes' (i.e. sometimes) and 'no' (i.e. rarely) while the frequency of doing unpaid care work and providing emotional support is scored 0 for 'no' (including 'never' and 'sometimes') and 1 for 'yes' (i.e. 'frequently').

4.3.3. *Control variables*

Control variables include respondents' demographic characteristics and family background. Demographic characteristics of respondents include gender, age

cohort, marital status, education achievement, chronic disease/disability status, employment status and financial independence.

Gender is scored 0 for male participants and 1 for female respondents. Age cohorts are classified in three values including (1) under 70; (2) 70–79; and (3) 80 and over. Education achievement is categorized in three values comprising of (1) primary; (2) junior secondary; and (3) senior secondary. Chronic disease/disability status is coded 0 for participants having no chronic disease or disability and 1 for participants with chronic diseases or disability. The paper combines chronic diseases and disability into one option owing to a very few respondents with disability (i.e. 9 disable participants accounting for 3% of the sample size). Employment status is categorized in two options including ‘working’ (both full time and part time job) and ‘not working’. Financial independence refers to older adults’ economic capacity to cover their daily life with or without children’s financial support. To measure elders’ financial independence, all income resources from pension, social support, interest to salary are includes. This variable is coded 0 for respondents depending on children’s financial support to cover their daily life and 1 for those are self-sufficient in meeting their basic needs.

Family background is measured by family living condition. Family living condition is classified in two options including ‘poor/very poor’ and ‘medium and better-off’.

5. Major findings

5.1. Descriptive statistics

Table 1 shows the summary statistics of the subjective well-being of older adults in rural areas in Vietnam. The study result shows that all four indicators of subjective well-being, generally, are quite positive. Although the average of 2.73/4 means that some elders have the feelings of worry, scare and tiredness, this phenomenon is not frequent. The positive affect averages 3.14/4 which indicates the frequency of the peaceful, happy and full of energy feelings of older people. Life satisfaction has the score mean of 3.13/5 (46.2% of elders feel satisfied and very satisfied). Regarding self-rated health, around 80% of respondents rate their health as good and normal.

Table 2 shows some main characteristics of respondents. Females and males account for 57% and 43%, respectively. Approximately 35% of respondents do not have a spouse in the survey time. Regarding age cohorts, the under 70 cohort account for nearly a half of respondents. By contrast, the oldest cohorts (i.e. 80 and over) is the lowest group among all cohorts (16%). Education attainment reveals the low education attainment of rural parents. Only 16% of respondents graduated

senior secondary school which is less than a half of those with primary or junior secondary school.

Table 1. Summary statistics of the elders' subjective wellbeing in Vietnam

Tabela 1. Podsumowujące statystyki dotyczące subiektywnego samopoczucia osób starszych w Wietnamie

Variable	Mean (SD)	N
Negative affect	2.73 (0.83)	307
Positive affect	3.13 (0.83)	306
Self-rated health	2.08 (0.55)	307
Life satisfaction	2.60 (0.69)	307

Source: IFGS 2017.

Źródło: IFGS 2017.

Table 2. Description of analytic variables for rural elders in Vietnam

Tabela 2. Opis zmiennych analitycznych dla osób starszych na wsi w Wietnamie

Variable	Mean (SD)	N
<i>Demographic characteristics</i>		
<i>Gender</i> (1 = female)	0.57 (0.50)	307
<i>Birth cohorts</i>		
Under 70	0.48 (0.50)	149
70–79	0.36 (0.48)	110
80 and over	0.16 (0.36)	48
<i>Education attainment</i>		
Primary	0.43 (0.50)	131
Junior secondary	0.41 (0.49)	125
Senior secondary	0.16 (0.37)	51
<i>Employment status</i> (1 = working)	0.78 (0.42)	306
<i>Financial independence</i> (1 = yes)	0.48 (0.50)	306
<i>Marital status</i> (1 = Not having a spouse)	0.35 (0.48)	306
Family background		
<i>Family living condition</i> (1 = Medium and better off)	0.83 (0.37)	307
Structural dimension		
Number of children		
Under 3	0.14 (0.35)	44

Table 2 – continuation
Tabela 2 – cd.

Variable	Mean (SD)	N
3–4	0.43 (0.49)	130
5 and over	0.43 (0.50)	133
<i>Living arrangement</i>		
Alone	0.21 (0.40)	89
Living with partner	0.35 (0.48)	109
Living with partner and children	0.15 (0.36)	46
Living with children	0.29 (0.45)	63
<i>Functional dimension</i>		
<i>Receiving financial support (1 = yes)</i>	0.71 (0.46)	306
<i>Receiving emotional support (1 = yes)</i>	0.47 (0.50)	306
<i>Receiving unpaid care work support (1 = yes)</i>	0.24 (0.42)	306
<i>Providing financial support (1 = yes)</i>	0.42 (0.49)	306
<i>Providing emotional support (1 = yes)</i>	0.48 (0.50)	305
<i>Providing unpaid care work support (1 = yes)</i>	0.24 (0.42)	306

Source: IFGS 2017.

Źródło: IFGS 2017.

The study indicates that over third quarters of older parents have a full time or a part time job at the survey time. To some extent this result shows the good conditions of rural locals' health status. Besides, it is partly originated from the fact that the number of rural elders having pension or social support is so low. To cover their daily life, vast of majority of them have to work or depend on children's support (Dang, Trinh 2014). The rural elders' economic hardship is confirmed through the elders' financial independence. The percentage of the older adults having financial independence capacity is lower than those depending on children's material support (48% and 52%, respectively).

In term of family living condition, majority of respondents are medium and better off while about 17% are the poor.

Regarding structural dimension of intergenerational support exchange, having many children is still a common norm for the older parents. Only 14% of respondents have 1 to 2 children while 86% have more than 2 children, or even, more than 5 children. Despite having many children, it is noteworthy that the number of older parents living alone accounts for 21% which is higher than the average of the whole country (16.4%) as well as the average of rural areas (18.2%) (GSO,

UNFPA 2016). This reflects the strength of rural-urban migration flow as well as the prevalence of the untraditional living arrangement in the survey site.

Among six forms of functional intergenerational support between older people and their adult children, elders' receiving financial support from their children is the most prevalence. 71% respondents receiving this form of support is much higher than those receiving emotional support (47%) and unpaid care work support (24%). By contrast, doing unpaid care work is the lowest form of support which the elders receive or provide. As a provider, the percentage of elders helping in doing unpaid care work is significantly lower than those providing financial or emotional support. This result is consistent with the high percentage of the older people living apart from their children mentioned above.

5.2. Impact factors on the older adults' subjective well-being

In order to gain a better understanding about the influence of the intergenerational support on the elders' subjective well-being, the paper used the logistic multiple regression analysis. Tables 3–5 present the results for the elders' psychological well-being, self-rated health and life satisfaction. The older adults' demographic characteristics and family background subsequently added in the regression analysis. Then, we added the two dimensions of the intergenerational support including structural and functional separately to the models to observe how these independent variables impact on the positive and negative affect, self-rated health and life satisfaction of the older adults in rural areas in Vietnam

5.2.1. *The positive and negative affect*

In the logistic multiple regression model in table 3, only the living arrangement in the two variables of the structural dimension of intergenerational support has impact on the elders' negative psychological well-being. Compared to the older adults living alone, those living with a spouse and children are more likely to face lower negative affect. This confirms that the traditional living arrangement pattern help to nurture the old people's emotional life and psychological well-being.

Among six items related to the functional aspect of the intergenerational support, providing material support benefits the elders' psychological well-being. The negative affect of the older adults who do not give money or valuable things to children tends to double while the positive affect reduces a half compared to those doing that.

While receiving financial support becomes nonsignificant, the significant association between receiving adult children's emotional support and the elders' positive affect is confirmed in the regression model. The older people are more likely to have

higher positive affect when their children spend time on confiding or chatting with them. Despite the economic hardship in rural areas, it seems that the emotional care is more important for the elderly's psychological wellbeing than the material support.

Table 3. Binary logistic regression models for the elders' positive and negative psychological well-being

Tabela 3. Logistyczne modele regresji dla zmiennej binarnej pozytywnego i negatywnego dobrostanu psychicznego osób starszych

	Negative affect		Positive affect	
	Odd ratio	N (296)	Odd ratio	N (295)
Gender				
Male	1.03 (0.37)	128	0.88 (0.41)	128
Female	1	168	1	167
Age cohorts				
Under 70	0.77 (0.50)	143	1.66 (0.52)	142
70–79	0.60 (0.45)	106	2.60* (0.47)	107
80 and over	1	47	1	47
Education attainment				
Primary	2.88* (0.50)	124	1.32 (0.55)	123
Junior secondary	1.69 (0.46)	121	1.45 (0.52)	121
Senior secondary	1	51	1	51
Marital status				
Having a spouse	1.66 (0.52)	196	2.62 (0.47)	196
Not having a spouse	1	100	1	99
Chronic disease/disability status				
No	0.17*** (0.39)	80	2.47* (0.40)	79
Yes	1	216	1	216
Employment status				
No	2.34* (0.37)	65	1.74 (0.41)	65
Yes	1	231	1	230
Financial independence				
No	1.67 (0.35)	152	0.58 (0.40)	152
Yes	1	144	1	143
Living condition				
Poor	1.52 (0.46)	48	0.37* (0.45)	48
Medium and better-off	1	248	1	247

Table 3 – continuation**Tabela 3** – cd.

	Negative affect		Positive affect	
	Odd ratio	N (296)	Odd ratio	N (295)
Number of children				
Under 3	2.49 (0.51)	42	0.72 (0.49)	42
3–4	0.95 (0.33)	127	1.51 (0.36)	126
5 and over	1	127	1	127
Living arrangement				
Living with children	0.52 (0.50)	85	0.38 (0.53)	85
Living with spouse	0.37 (0.61)	108	0.65 (0.66)	108
Living with spouse and children	0.21* (0.71)	45	0.67 (0.76)	45
Living a lone	1	58	1	57
Receiving financial support				
No	1.10 (0.35)	87	0.69 (0.36)	87
Yes	1	209	1	208
Receiving emotional support				
No	0.77 (0.41)	155	0.24** (0.46)	155
Yes	1	141	1	140
Receiving unpaid care work support				
No	1.35 (0.42)	226	1.86 (0.47)	225
Yes	1	70	1	70
Providing financial support				
No	2.13* (0.34)	173	0.41* (0.40)	172
Yes	1	123	1	123
Providing emotional support				
No	0.60 (0.39)	154	2.00 (0.43)	153
Yes	1	142	1	142
Providing unpaid care work support				
No	1.15 (0.40)	224	0.46 (0.46)	224
Yes	1	72	1	71
Nagelkerke R	0.39		0.36	

Significant degree: * < 0.05; ** p < 0.01; *** p < 0.001.

Source: IFGS 2017.

Źródło: IFGS 2017.

Among demographic characteristics, having no chronic disease or disability is the only factor affecting on both positive and negative psychological well-being of the elders. To be more specific, compared to having chronic disease, those without chronic disease tend to reduce the negative affect by a half, whereas their positive affect increases by 2.5 times.

It is worthy that the impact of the age cohorts becomes statistically significant in the regression model. The positive affect of the 70–79 age cohort is more likely to be higher than that of those aged 80 and over. It can be explained by the serious loss of moving capacity and mental health problems of the eldest cohort.

Having a job helps to reduce negative effect of the older adults. The negative affect of those not working tends to have 2.3 times higher than that of those doing full-time or part time job. Thus, policies on encouraging and promoting the older people to continue to do an appropriate job should be taken into consideration

The study also states the important role of the economic condition on the elders' positive psychological well-being. The possibility to have positive affect of those living in the poor families is accounted for one third of those living in the medium or better-off families.

5.2.2. *The self-rated health*

Table 4 represents the logistic multiple regression model for the older people's self-rated health. In the regression model, the impact of all variables related to the intergenerational support on the self-rated health becomes insignificant while the impact of some demographic characteristics and economic conditions is remained.

It is obvious that the chronic disease/disability status is the highest impact factor on the self-rated health. In details, the probability of the older people without chronic disease or disability having a quite good health is around 13 times higher than that of those having chronic disease or disability. The employment status has remarkable effect on the elders' self-rated health. Those having either fulltime or part time job are more likely to rate their health better. Another demographic characteristic influencing on the elders' self-rated health is gender of respondents. This is also the only subjective well-being indicator which the difference between male and female is significant. To be more specific, male's having a good health tends to be nearly 3 times higher than that of female.

Regarding the family background, the household's living conditions have significant impact on the elders' self-rated health. The poor having better health tend to be lower than the medium and better off groups.

Table 4. Binary logistic regression model for the elders' self-rated health
Tabela 4. Logistyczne modele regresji dla zmiennej binarnej samooceny zdrowia osób starszych

	Odd ratio	N (=296)
Gender		
Male	2.87* (0.49)	128
Female	1	168
Age cohorts		
Under 70	1.95 (0.59)	143
70–79	1.55 (0.51)	106
80 and over	1	47
Education attainment		
Primary	1.36 (0.62)	124
Junior secondary	2.04 (0.59)	121
Senior secondary	1	51
Marital status		
Having a spouse	2.02 (0.67)	196
Not having a spouse	1	100
Chronic disease/disability status		
No	13.21** (0.77)	80
Yes	1	216
Employment status		
No	0.33** (0.42)	65
Yes	1	231
Financial self sufficiency		
No	0.47 (0.49)	152
Yes	1	144
Living condition		
Poor	0.20** (0.52)	48
Medium and better-off	1	248
Number of children		
Under 3	2.96 (0.59)	42
3–4	1.72 (0.42)	127
5 and over	1	127

Table 4 – continuation
Tabela 4 – cd.

	Odd ratio	N (=296)
Living arrangement		
Living with children	0.89 (0.57)	85
Living with spouse	0.55 (0.77)	108
Living with spouse and children	0.52 (0.88)	45
Living a lone	1	58
Receiving financial support		
No	0.95 (0.43)	87
Yes	1	209
Receiving emotional support		
No	0.80 (0.53)	155
Yes	1	141
Receiving unpaid care work support		
No	1.33 (0.53)	226
Yes	1	70
Providing financial support		
No	1.30 (0.47)	173
Yes	1	123
Providing emotional support		
No	1.78 (0.49)	154
Yes	1	142
Providing unpaid care work support		
No	0.79 (0.51)	224
Yes	1	72
Nagelkerke R	0.37	

Significant degree: * < 0.05; ** p < 0.01; ***: p < 0.001.

Source: IFGS 2017.

Źródło: IFGS 2017.

5.2.3. Life satisfaction

The logistic multiple regression model for the elders' life satisfaction is represented in the table 5. Receiving emotional support and providing unpaid care work support is controversially impacted on the elders' life satisfaction. The former

Table 5. Binary logistic regression model for the elders' life satisfaction

Tabela 5. Logistyczne modele regresji dla zmiennej binarnej zadowolenia z życia osób starszych

	Odd ratio	N (=296)
Gender		
Male	1.28 (0.34)	128
Female	1	168
Age cohorts		
Under 70	0.46 (0.48)	143
70–79	0.80 (0.43)	106
80 and over		47
Education attainment		
Primary	1.47 (0.47)	124
Junior secondary	1.26 (0.40)	121
Senior secondary	1	51
Marital status		
Having a spouse	1.34 (0.50)	196
Not having a spouse	1	100
Chronic disease/disability status		
No	1.24 (0.32)	80
Yes	1	216
Employment status		
No	0.77 (0.36)	65
Yes	1	231
Financial independence		
No	0.28*** (0.32)	152
Yes	1	144
Living condition		
Poor	0.33* (0.52)	48
Medium and better-off	1	248

Table 5 – continuation
Tabela 5 – cd.

	Odd ratio	N (=296)
Number of children		
Under 3	1.34 (0.47)	42
3–4	0.66 (0.32)	127
5 and over	1	127
Living arrangement		
Living with children	1.23 (0.48)	85
Living with spouse	0.92 (0.59)	108
Living with spouse and children	0.46 (0.64)	45
Living a lone	1	58
Receiving financial support		
No	0.70 (0.33)	87
Yes	1	209
Receiving emotional support		
No	0.46* (0.38)	155
Yes	1	141
Receiving unpaid care work support		
No	1.01 (0.39)	226
Yes	1	70
Providing financial support		
No	0.65 (0.33)	173
Yes	1	123
Providing emotional support		
No	1.32 (0.36)	154
Yes	1	142
Providing unpaid care work support		
No	2.39* (0.39)	224
Yes	1	72
Nagelkerke R	0.30	

Significant degree: * < 0.05; ** p < 0.01; *** p < 0.001.

Source: IFGS 2017.

Źródło: IFGS 2017.

positively affects their life satisfaction. When children spend time on confiding or chatting with their parents, the elders' life satisfaction tends to be higher. For the older people in rural areas, emotional needs seem to be more important than material needs despite their economic precariousness. This can be originated from the increasing trend of rural-urban migration in rural areas which lead to the rising proportion of lonely elders.

The influence of the provision of unpaid care work support on life satisfaction becomes significant in the regression model. When helping adult children in doing domestic work, life satisfaction of the older people tends to be lower. Parents often support their adult children in performing household chores, however, this type of support seems to be a burden for the old people. As a result, the quantity of support which is suitable for the elders is a concerned issue.

In contrast to the self-rated health, the influence of all demographic characteristics of the older adults such as gender, age cohorts or educational attainment on the life satisfaction in the regression model becomes insignificant.

The regression model confirms the importance of the elders' economic conditions, particularly, the economic independence on life satisfaction of the older adults in rural areas. The rural locals depending on their children's financial support to cover their daily life is less likely to feel satisfied with their life than those having financial self-sufficiency. In term of the family living condition, the possibility of the poor satisfied with their life accounts for one third of the medium and better-off. Thus, to improve the quality of life of the elders in rural areas, the economic conditions, especially, the economic independence need to be taken into consideration.

6. Discussion and conclusion

Generally, subjective well-being of the rural older adults in contemporary Vietnam is quite positive which is represented in all four indicators including the positive and negative affect, the self-rated health and life satisfaction. This result reflects the elders' feelings of having a quite good quality of life despite the socio-economic hardships in rural areas. This subjective assessment shows the remarkable endurance of the older adults in rural areas in the middle of Vietnam. Another reason is that the older people often have lower expectations so that they are easier to adapt and satisfy with the difficulties (Diener, Suh 1998).

The only expectation of the older parents is to receive their children's emotional care. When children frequently spend time on confiding or chatting with their parents, the life satisfaction, positive and negative affect of the elders are improved. Under to the influence of Confucianism and filial piety, the old age security value

of children becomes a great expectation of parents in Vietnam especially, in rural areas (Nguyen 2017). The limited social protection system for the elders exacerbates children's care responsibilities for elders. However, this result confirms the important role of adult children's emotional care for the elders' subjective well-being in lieu of material or daily care. In order to improve the quality of elders' life, it is clear that the emotional or spiritual care need to be taken into consideration.

Receiving financial support has insignificant effect on subjective well-being, conversely, providing this type of assistance benefits subjective well-being. The positive affect is higher while the negative affect is lower when the elders give money and valuable things for their children. By contrast with China (Chen, Silverstein 2000), providing material support for children does not become a burden for the elders because this type of support helps the older people to affirm their position and power in the intergenerational reciprocity between parents and children.

In contrast to the economic support, helping children in performing unpaid care work becomes a burden for the older people. This seems to be in the opposite direction from the recent research studies in some Asian countries like China which show the benefits of doing domestic work for children on elders' subjective well-being (Chen, Silverstein 2000). The result is even in contrast with other studies in Vietnam (Hoang 2015). It can be explained by the differences in the quantity and the frequency of support. In the research sites, the significant increasing number of adult children's migration to city puts the burden care for grandchildren on the older people in the skipped-generation households. In spite of the traditional custom of caring for their adult children and grandchildren, the high volume of unpaid care work would have negative effect on elders's subjective well-being. To improve the quality of elders' life, changing the traditional perspectives on elders' responsibilities for supporting their children needs to be taken into consideration.

In the two indicators related to the structural dimension of the intergenerational support, living arrangement is the only factors impacting on the elders' negative psychological well-being. The traditional living arrangement pattern has positive influence on the elders' psychological well-being. This reflects the importance of the traditional living arrangement for the older adults in rural areas despite the popularity of nuclear family in Vietnam. It is explained by the appropriateness of this model to the cultural norms on filial piety (Silverstein, Cong 2006). Moreover, living in the traditional living arrangement may help parents to feel safer because in the context that social services and welfare systems for the older people remain inadequate (Hoang 2004), the family's role as the main caretakers for old parents remains prevalence, particularly, in rural areas.

One limitation of this paper is related to the measures used in this research. The question combines doing domestic chores and caring for grandchildren in

the unpaid care work. Besides, the research does not differentiate between three to four generation family (living with both children and grandchildren) and the skipped generation family (living with grandchildren). As mentioned above, in the research sites, the rapid increasing number of rural-urban migrants leads to the rising number of the skipped-generation families where care responsibilities for grandchildren burden on elders' shoulders. The differences in care responsibilities between two family patterns may cause varied impacts on the elders' subjective well-being. In spite of these limitations, this paper helps to shed the light on the impact of intergenerational support exchanges on subjective well-being of the older people in rural areas in contemporary Vietnam.

Bibliography

- Chen Feinian, Short Susan (2008). Household context and subjective well-being among the oldest old in China. *Journal of Family Issues*, 29 (10), 1379–1403.
- Chen Xuan, Silverstein Merrill (2000). Intergenerational social support and the psychological well-being of older parents in China. *Research on Aging*, 22 (1), 43–65.
- Dang Nguyen Anh, Trinh Duy Luan (2014). Report on reviewing and analyzing the social support policy system for elders in current society. Ha Noi: Department of Social Protection (MOLISA) & UNFPA.
- Diener Ed (2006). Guidelines for National Indicators of Subjective Well-Being and Ill-Being. *Applied Research Quality Life*, 1, 151–157.
- Diener Ed, Suh Mark Eunkook (1998). Subjective well-being and age: An international analysis. In: K.W. Schaie, M.P. Lawton (eds). *Annual Review of Gerontology and Geriatrics* (vol. 17. Focus on emotion and adult development, pp. 304–324). New York: Springer.
- Giang Thanh Long, Pfau Donald (2007). Patterns and determinants of living arrangements for the elderly in Vietnam. In: Giang Thanh Long (ed.). *Social issues under economic transformation and integration in Vietnam* (vol. 2, pp. 147–176). Hanoi: The Publishing House of Social Labour.
- GSO (2011). Population projections for Vietnam 2009–2049. Ha Noi.
- GSO, UNFPA (2016). The 2014 Intercensal Population and Housing Survey: Population Sex-age Structure and Related Socio-economic Issues in Vietnam. Ha Noi.
- Hoang Dop (2004). Values of children in family. In: Vu Tuan Huy (ed.). *Trends of Modern Family* (pp. 123–132). Ha Noi: Social Sciences Publishing House.
- Hoang Thu Cuc (2015). *Model of care for the elderly in Vietnam: Adaptation to Change*. (Doctor of Philosophy), The Australian National University, Australia.
- Ku Li-Jung, Stearns Sally, Houtven Courtney, Lee Shoou-Yih, Dilworth-Anderson Peggye, Konrad Thomas (2013). Impact of caring for grandchildren on the health of grandparents in Taiwan. *Journal of Gerontology, Series B: Psychological Sciences and Social Sciences*, 68 (6), 1009–1021.

- Le Ngoc Lan (2012). Some factors influencing on material and emotional care for elderly in Vietnam families today. *Journal of Family and Gender Studies*, 22 (2), 59–73.
- Le Ngoc Lan, Tran Thi Hong, Tran Thi Cam Nhung, Nguyen Ha Dong (2010). The ministerial-research project report on “Some main issues of older adults in Vietnam in the 2010–2020 period”. Institute for Family and Gender Studies, Vietnam.
- Le Ngoc Van (2012). *Family and Family Changes in Vietnam*. Ha Noi: Social Sciences Publishing House.
- Musil Carol M., Gordon Nahida L., Warner Camille B., Zauszniewski Jaclene A., Standing Therese, Wykle May (2011). Grandmothers and caregiving to grandchildren: Continuity, change, and outcomes over 24 months. *Gerontologist*, 51 (1), 86–100.
- Ngo Thi Tuan Dung (2012). The report of the ministerial-level scientific project: Values of children in moder family in Vietnam: emerging issues. Institute for Family and Gender Studies.
- Nguyen Ha Dong (2017). The old-age security value of children in Vietnamese modern family. *Journal of Family and Gender Studies*, 6.
- Nguyen Lan Phuong (1995). Evaluation on the transition of child value after ten year in a commune. *Journal of Sociology*, 2, 45–50.
- Silverstein Merril, Cong Zhen (2006). Intergenerational transfers and living arrangements of older people in rural China: Consequences for psychological well-being. *Journal of Gerontology: Series B*, 61 (5), S256–S266.
- Teerawichitchainan Bussarawan, Knodel John, Pothisiri Wiraporn (2015). What does living alone really mean for older persons? A comparative study of Myanmar, Vietnam, and Thailand. *Demographic Research*, 32 (48), 1329–1360.
- Tran Quang Tuyen, Nguyen Quy Thanh, Vu Van Huong, Doan Thanh Tinh (2016). Religiosity and subjective well-being among old people: Evidence from a transitional country. *Applied Research Quality Life*, 12 (7), 947–962.
- Tran Quang Tuyen, Vu Van Huong (2018). A microeconomic analysis of housing and life satisfaction among the Vietnamese elderly. *Quality & Quantity*, 52 (2), 849–867.
- Trinh Duy Luan, Tran Thi Minh Thi (2017). *Care for Older People in Vietnam's Transitional Society: Policy and Structural Dimensions*. Ha Noi: Social Sciences Publishing House.
- UNFPA (2011). The aging population in Viet Nam. Current status, prognosis, and possible policy responses.
- Vu Thi Cuc (2012). Parents' perspectives on values of children in modern family (A case study in Bao Khe commune and Le Loi ward, Hung Yen province). *Journal of Family and Gender Studies*, 23 (5), 85–94.
- Yamada Ken, Teerawichitchainan Bussarawan (2015). Living arrangements and psychological well-being of the older adults after the economic transition in Vietnam. *Journal of Gerontology Series B Psychological Sciences and Social Sciences*, 70 (6), 957–968.
- Zang Wei, Feng Qiushi, Liu Lin, Zhen Zhihong (2015). Social engagement and health: Findings from the 2013 survey of the Shanghai elderly life and opinion. *The International Journal of Aging*, 80 (4), 332–356.

Zhang Li (2016). Intergenerational relations and Chinese elderly's subjective well-being: An analysis of differentials by gender and residence. *Chinese Journal of Sociology*, 2 (3), 429–446.

Wsparcie międzypokoleniowe a dobrobyt subiektywny wśród starszych mieszkańców wsi w Wietnamie

Streszczenie: W artykule zbadano, w jaki sposób wsparcie międzypokoleniowe wpływa na dobrobyt subiektywny wśród osób starszych na wietnamskiej wsi, na podstawie danych z badania „Wzmacnianie zaangażowania społecznego w opiekę nad osobami starszymi w zmieniających się strukturach gospodarczej i rodziny w Azji: Polityka i praktyczne dialogi pomiędzy społecznościami lokalnymi w Wietnamie i Japonii” przeprowadzonego w 2017 r. Próba badawcza obejmowała 307 respondentów w wieku 60 lat i starszych zamieszkałych na obszarach wiejskich w środkowym Wietnamie. Dobrobyt subiektywny obejmuje samopoczucie psychiczne, samoocenę zdrowia fizycznego i zadowolenie z życia. Stwierdzono, że samopoczucie psychiczne wszystkich badanych osób starszych staje się lepsze, gdy udzielają one wsparcia finansowego swoim dzieciom. Pomimo trudności ekonomicznych i rozpowszechnienia wskazanej normy wspierania dzieci, zabezpieczenie finansowe dzieci ze strony rodziców nie jest tu postrzegane jako obciążenie osób starszych, lecz pomaga im potwierdzić ich pozycję i władzę w relacjach międzypokoleniowych. Niemniej jednak otrzymywanie opieki duchowej odpowiada za poprawę ich samopoczucia psychicznego i zadowolenia z życia. Wyniki sugerują, że efekt wsparcia międzypokoleniowego powinien być uwzględniony przy rozważaniach dotyczących poprawy jakości życia osób starszych.

Słowa kluczowe: dobrobyt subiektywny, wsparcie międzypokoleniowe, osoby starsze, Wietnam.

Maria Zuba-Ciszewska

Rola spółdzielni w zapewnieniu dostępności żywności w Polsce – na przykładzie produktów mleczarskich

Streszczenie: W artykule dokonano oceny bezpieczeństwa żywnościowego produktów mleczarskich w Polsce w najważniejszym wymiarze, tj. dostępności żywności. Dominującą rolę w przetwórstwie mleka w Polsce zajmują spółdzielnie mleczarskie. Stanowią 62% wszystkich mleczarni w kraju, mając udział w skupie mleka na poziomie 72%. Dlatego nowym ujęciem w powyższych rozważaniach jest uwzględnienie roli spółdzielni. Zakres czasowy pracy obejmuje okres po transformacji gospodarki, a szczegółowe dane o asortymencie badanych mleczarni lata 2013 i 2017, ze względu na dostęp do porównywalnych danych z raportów mleczarskich. W badaniach wykorzystano także dane GUS i IERiGŻ-PIB. Polska od 1990 r. znacząco zwiększyła samowystarczalność w zakresie produkcji mleka i produktów mleczarskich. Potencjał produkcyjny polskiego rolnictwa i przetwórstwa wystarcza do wyprodukowania mleka i jego przetworów zapewniających odpowiedni poziom wyżywienia ludności w kraju. Pomimo spadku liczby spółdzielni mleczarskich są one dominującą formą w przetwórstwie mleka. W każdym województwie występują spółdzielnie mleczarskie. Większość spółdzielni mleczarskich (ponad 62%) oferuje szeroki asortyment wyrobów mleczarskich (od pięciu do ośmiu rodzajów produktów), ale jest to wyraźnie mniejszy udział niż kilka lat temu (74%). Rośnie specjalizacja spółdzielni i już prawie co trzecia oferuje nie więcej niż cztery produkty. Większość mleczarni oferujących najpopularniejszy mleczarski asortyment tj. mleko płynne, sery świeże, śmietanę, masło i napoje mleczne to spółdzielnie mleczarskie (od 71% do 83%). W przypadku innych wyrobów ich udział jest mniejszy (od 44% do 71%). W każdym województwie znajdują się zakłady spółdzielcze produkujące podstawowe artykuły mleczarskie. Zapewnienie dostępności fizycznej do produktów mleczarskich, a także trwały dostęp do żywności w każdym regionie kraju gwarantują spółdzielnie mleczarskie.

Słowa kluczowe: bezpieczeństwo żywnościowe, dostępność żywności, produkt mleczarski, spółdzielnia mleczarska.

Dr Maria Zuba-Ciszewska, Instytut Ekonomii i Finansów, Wydział Nauk Społecznych, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Al. Raclawickie 14, 20-950 Lublin, maria.zuba@kul.pl; ORCID: 0000-0002-5543-1620.

1. Wprowadzenie

Według FAO bezpieczeństwo żywnościowe to stan, w którym wszyscy ludzie przez cały czas mają fizyczny, społeczny i ekonomiczny dostęp do wystarczającej, bezpiecznej i wartościowej żywności, która zaspokaja ich potrzeby i preferencje żywieniowe dla prowadzenia aktywnego i zdrowego trybu życia (FAO i in. 2018). Definicja ta wskazuje więc na takie wymiary bezpieczeństwa żywnościowego, jak dostępność żywności (*food availability*), ekonomiczny i fizyczny dostęp do żywności (*access to food*), wykorzystanie żywności (*food utilization*) i stabilność w czasie (*stability*). Dostępność żywności oznacza, że żywność jest faktycznie lub potencjalnie fizycznie obecna; wymiar ten dotyczy zatem produkcji, rezerw żywności, rynków i transportu. Pozostałe obszary definicji określają, czy gospodarstwa domowe i ludzie mają odpowiedni dostęp do żywności, czy jest wystarczające spożycie energii i składników odżywczych przez poszczególne osoby i czy stan ten utrzymuje się cały czas (FAO i in. 2018). Bezpieczeństwo żywnościowe może być zatem rozpatrywane nie tylko z pozycji świata czy kraju, ale też gospodarstwa domowego i pojedynczego człowieka. Jest uzależnione od czynników klimatycznych, ekonomicznych, społecznych i politycznych, których rola zmienia się w czasie. Coraz ważniejszym czynnikiem jest wysoka zmienność klimatu wraz z ekstremalnymi warunkami pogodowymi (FAO i in. 2018). Redukcja głodu i przywrócenie bezpieczeństwa żywnościowego nie są możliwe bez rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich (Sapa 2010; Poczta, Sadowski 2018). Znaczenie bezpieczeństwa żywnościowego wynika z tego, że jego brak na poziomie kraju jest jednym z czynników zagrożenia dla bezpieczeństwa ekonomicznego państwa, czyli niezakłóconego funkcjonowania jego gospodarki w kontekście fizycznego przetrwania (Książkowski 2011). Dlatego w celu zapewnienia bezpieczeństwa żywnościowego są podejmowane inicjatywy o charakterze nie tylko globalnym, lecz także regionalnym (np. w UE) i krajowym (Michalczyk 2019). Skala zagrożenia braku bezpieczeństwa żywnościowego jest różna w zależności od konkretnego państwa, ale zawsze ma ono charakter egzystencjalny (Krasiuk 2018). Dodatkowo zagrożenie to zmienia się w czasie. Przykładem może być liberalizacja handlu, która dotychczas uważana była za czynnik poprawiający bezpieczeństwo żywnościowe poprzez swobodny przepływ żywności ponad granicami krajów, zwiększający dostępność i stabilność żywienia. Przeciwnie podejście przedstawia inny sposób organizacji sektora rolno-spożywczego, który koncentruje się na drobnych rolnikach, zróżnicowanych systemach rolniczych (bio), mniejszym poleganiu na handlu międzynarodowym w celu zapewnienia bezpieczeństwa żywności (Clapp 2015a).

Pomimo zmian od lat 50. XX w. w podejściu do koncepcji bezpieczeństwa żywnościowego, jego wymiar fizyczny oznaczający dostępność żywności jest

podstawowym jego elementem, a wymiary ekonomiczny, zdrowotny i społeczny zostały dodane w kolejnych latach (Marzęda-Młynarska 2014). Ostatni dodany wymiar, tj. społeczny (w 2001 r.), został uwzględniony m.in. pod wpływem prac indyjskiego ekonomisty Amartya Sena, noblisty z 1998 r., dotyczących praw osób, grup społecznych czy gospodarstw domowych do żywności (Sen 1981). Zasadniczo bezpieczeństwo żywnościowe odnosi się do jednostek, a ostatecznym celem jest stan odżywienia poszczególnych członków gospodarstwa domowego (FAO 2003).

Dostępność fizyczną na poziomie kraju określa wielkość krajowej produkcji surowców rolnych i żywności, jej rozdysponowanie, podaż żywności, zapasy żywności oraz możliwości importu żywności (Gulbicka 2003). Bezpieczeństwo żywnościowe w wymiarze narodowym w okresie średnim jest tożsame z ciągłością strumienia podaży produktów żywnościowych, a główne miejsce wśród zespołu warunków fizycznej dostępności żywności zajmuje aparat produkcyjny i dystrybucyjny gospodarki żywnościowej (Małyś 2008). Określając fizyczną dostępność żywności, wskazuje się na samowystarczalność żywnościową (Kapusta 2017). W najbardziej ogólnym wymiarze miarą samowystarczalności jest bezwzględna różnica między produkcją krajową a zużyciem krajowym. Podstawowy wskaźnik samowystarczalności jest relacją między produkcją krajową a krajowym zużyciem produktów rolniczych (FAO 1999). Samowystarczalność żywnościowa wyrażona jest jako zdolność rolnictwa i przemysłu spożywczego do pokrycia krajowego popytu na żywność (Chechelski, Kwasek, Mroczek 2016). Osiągnięcie samowystarczalności żywnościowej danego kraju czy regionu nie jest tożsame z zapewnieniem mu bezpieczeństwa żywnościowego (Obiedzińska 2016), ale o nim decyduje (Szczepaniak 2018). Według FAO ważne jest także, by rozważania na temat samowystarczalności żywnościowej prowadzić w perspektywie czasowej oraz w kontekście różnych strategii w zależności od tego, jak okoliczności zmieniają się w czasie i jaka jest trajektoria rozwoju kraju. Ponadto celem nie musi być osiągnięcie wskaźnika samowystarczalności na poziomie 100%, a raczej zwiększenie krajowych zdolności produkcyjnych żywności, nawet gdy kraj importuje i eksportuje żywność (Clapp 2015b).

Według ekspertów decydujący wpływ na wyżywienie ludności w Polsce ma krajowe rolnictwo. Jego potencjał produkcyjny wystarcza do wyprodukowania surowców rolnych i żywności zapewniających odpowiedni poziom wyżywienia ludności (Kwasek 2015). Produktem podstawowym w diecie przeciętnego Polaka jest mleko i jego przetwory¹. W pracy dokonano analizy i oceny bezpieczeństwa żywnościowego tego produktu w Polsce w najważniejszym wymiarze, tj. fizycznej dostępności

---

¹ Według danych GUS na pierwszym miejscu w rocznym spożyciu przeciętnego mieszkańca znajduje się mleko i jego przetwory, a dalej warzywa, przetwory zbożowe i ziemniaki.

żywności. W tym celu określono samowystarczalność żywnościową na rynku mleka i jego produktów, a także scharakteryzowano krajowy aparat produkcyjny, tj. mleczarnie, w tym spółdzielcze. Zakres czasowy pracy obejmuje okres po transformacji gospodarki. Do oceny poziomu samowystarczalności żywnościowej na rynku mleka wykorzystano dane z bilansów żywnościowych GUS dotyczących mleka krowiego², zawarte w *Roczniku statystycznym rolnictwa* za poszczególne lata. Bilanse podstawowych produktów mleczarskich zostały przeanalizowane na podstawie danych z czasopisma Instytutu Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – PIB *Rynek mleka. Stan i perspektywy* (52/2017). Informacje z tego źródła posłużyły też do analizy zmian w produkcji artykułów mleczarskich całego sektora mleczarskiego, w tym struktury zagospodarowania surowca mlecznego. Przeliczając przetwory mleczne na mleko surowe, wykorzystano współczynniki przeliczeniowe ustalone na podstawie zawartości suchej masy według GUS (GUS 2014). Dominującą pozycję w przetwórstwie mleka w Polsce zajmują spółdzielnie mleczarskie, które stanowią 62% wszystkich mleczarni w kraju, mając udział w skupie mleka na poziomie 72%. Dlatego nowym ujęciem w powyższych rozważaniach jest uwzględnienie roli spółdzielni w zapewnieniu bezpieczeństwa żywnościowego w Polsce w podstawowym jego wymiarze. W ocenie roli spółdzielni mleczarskich w dostępności żywności posłużono się raportami *Polski sektor mleczarski* za lata 2013 i 2017.

2. Samowystarczalność żywnościowa na rynku mleka i jego przetworów

Wielkość spożycia produktów mleczarskich w Polsce i krajowej produkcji mleka są ze sobą powiązane (rysunek 1). Krajowa produkcja głównego³ surowca wyrobów mleczarskich, tj. mleka krowiego, w 2017 r. wyniosła 13,3 mld l i według prognozy IERiGŻ-PIB w 2019 r. powinna wzrosnąć do 14 mld l, czyli osiągnąć poziom z roku 1990. Do 2004 r. produkcja mleka spadła o 18,1%. Wynikało to z trudnych warunków makroekonomicznych oraz bezpośrednich skutków transformacji gospodarki w sektorze produkcji mleka (Zuba-Ciszewska 2019). Doprowadziły one do drastycznego zmniejszenia w okresie 1990–2004 liczby gospodarstw zajmujących się produkcją mleka (o 60%, do 734 tys.) i redukcji pogłowia krów mlecznych (o 44%, do 2,77 mln sztuk), co częściowo było niwelowane przez wzrost wydajności mlecznej krów o 31% (do 4141 litrów). Dopiero od 2004 r. trwa prawie systematyczny wzrost wielkości produkcji mleka krowiego (rys. 1), dzięki m.in. systematycznej poprawie wydajności mlecznej krów mlecznych (o 50%, do

² Przychód = produkcja + import + zmniejszenie zapasów; rozchód = zużycie krajowe + eksport + zwiększenie zapasów; zużycie krajowe = spożycie + spasanie + straty.

³ Według danych Eurostat w 2017 r. w Polsce do mleczarni dostarczono 11 646,05 tys. ton mleka krowiego, a jedynie 2,55 tys. ton mleka koziego i 0,33 tys. ton mleka owczego.

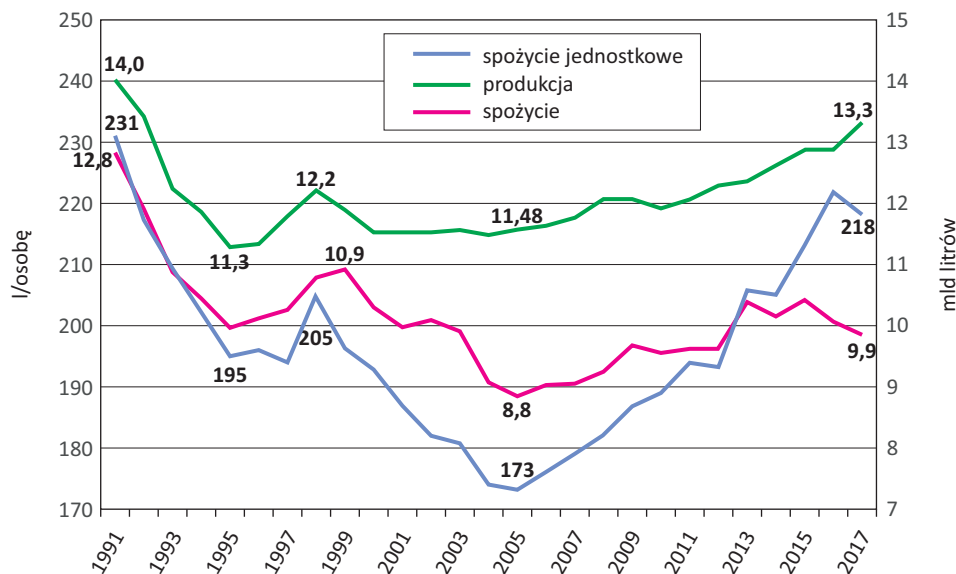

6235 litrów w 2017 r.) przy dalszym, słabszym spadku ich pogłowia (o 22%, do 2,15 mln sztuk). Na wzrost wydajności mlecznej wpłynęła, poza poprawą technologii chowu, w tym potencjału genetycznego zwierząt i poprawą jakości żywienia, rosnąca skala produkcji mleka. Obecnie przeciętna wielkość stada (10,3 szt.) jest prawie cztery razy większa niż w 1990. Szczególnie średnie i duże gospodarstwa rolne zwiększają pogłowia krów, by wykorzystać ekonomiczne efekty skali. Dlatego w 2019 r. według prognozy IERiGŻ-PIB liczba krów mlecznych ma wzrosnąć do 2,23 mln sztuk. Wzrost skali produkcji mleka uznawany jest za jeden z najważniejszych czynników poprawy konkurencyjności produkcji mleka i jego przetwórstwa (Parzonko 2013; Sznajder 1999). Wpływa to również na poprawę towarowości mleka. W 2017 r. sprzedaż do przemysłu mleczarskiego stanowiła 85% wielkości produkcji mleka, tj. o 30 p.p. więcej niż w 1991. Jest to wynikiem restrukturyzacji i modernizacji sektora produkcji i przetwórstwa mleka w kraju, prowadzonych właściwie od początku transformacji gospodarki (Seremak-Bulge 2005; Sarnecki 2004; Gornowicz 2003).

Na podstawie danych z bilansu żywnościowego GUS dotyczących mleka krowiego (łącznie z mlekiem przeznaczonym na przetwory) można stwierdzić, że Polska od 1990 r. znacząco poprawiła samowystarczalność w zakresie produkcji mleka i produktów mleczarskich. Stopień tej samowystarczalności, mierzony relacją produkcji krajowej do zużycia krajowego, w 2017 r. wyniósł 126,8%, tj. o 24 p.p. więcej niż w 1991 r., przy czym najwyższy poziom (123%) był w momencie wejścia do UE. Wtedy spożycie produktów mleczarskich było najniższe po 1990 r. (rys. 1). Producenci krajowi chcieli wykorzystać otwarcie rynku unijnego i dynamicznie zwiększyli eksport kosztem rynku wewnętrznego. Wysoka wartość wskaźnika samowystarczalności wynikała więc głównie z niskiego spożycia, a nie wysokiej produkcji. Należy to ocenić negatywnie z punktu widzenia fizycznej dostępności do żywności, bo była wtedy utrudniona. Uwzględniając we wskaźniku samowystarczalności spożycie, które w okresie 1990–2017 stanowiło od 92% do 94% zużycia krajowego, poziom wskaźnika samowystarczalności jest jeszcze wyższy. W 2017 r. wyniósł on 135,0%, tj. o 24,3 p.p. więcej niż w 1991 r. Nadwyżka produkcji krajowej ponad zużycie krajowe jest eksportowana. Pomimo rosnącej wielkości eksportu, szczególnie dynamicznie od momentu wejścia Polski do UE (o 79%, do 4,45 mld l w rozliczeniu bilansowym mleka), wciąż podstawowym kierunkiem przeznaczenia mleka jest spożycie krajowe. Stanowi ono 65,6% wielkości rozchodów, chociaż jest to o 22,4 p.p. mniej niż w 1991 r.

Dostosowując się do rosnących wymagań konsumentów w stosunku do produktów mleczarskich i w obliczu rosnącego ich importu, mleczarnie od początku przemian rynkowych skupiały się nie tylko na wzroście produkcji, ale też na wzroście wartości dodanej, którą zapewniają produkty wysoko przetworzone. Potwierdziła

to znacząca poprawa po roku 1990 zarówno technicznej, jak i ekonomicznej ich efektywności (Zuba-Ciszewska 2018).

Rysunek 1. Produkcja mleka i spżycie bilansowe nabiału* w ekwiwalencie mleka surowego w Polsce

Figure 1. Milk production and balance of consumption of dairy products* in raw milk equivalent in Poland

* bez masła.

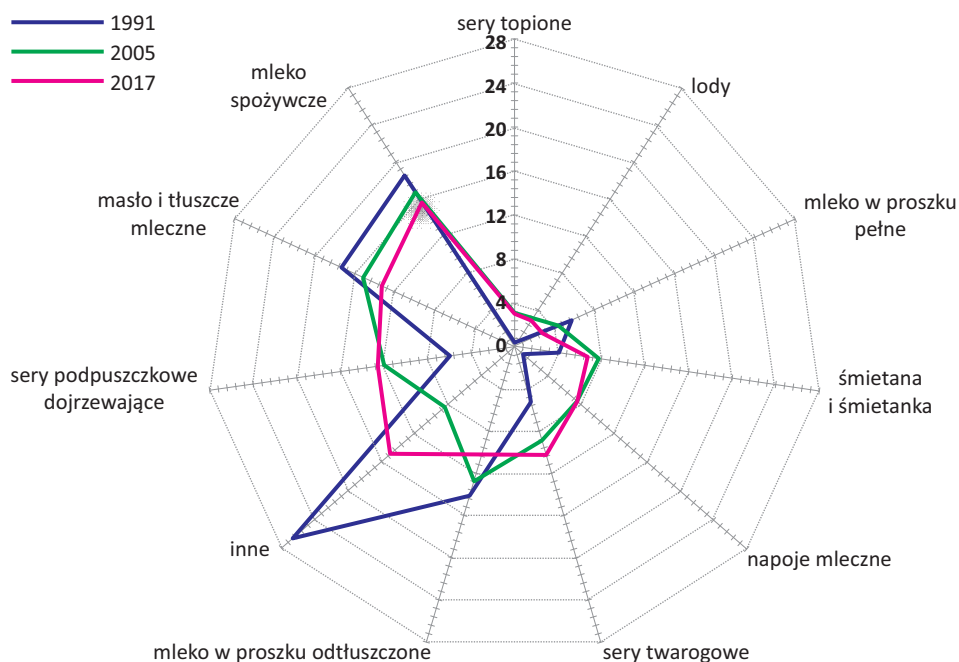
* without butter.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Source: Own work based on GUS data.

W okresie 1991–2017 w strukturze zagospodarowania surowca mlecznego w produkcji zwiększył się udział serów podpuszczkowych dojrzewających, napojów mlecznych, serów twarogowych, śmietany i śmietanki, lodów i serów topionych (rys. 2). W tym czasie systematycznie rosła produkcja wyrobów wysoko przetworzonych, a zatem także ich dostępność dla ludności w kraju. W największym stopniu dynamika dotyczyła produkcji napojów mlecznych (wzrost prawie 10-krotny, do 689,6 tys. t), lodów (9-krotny, do 258 tys. t), serów topionych (ponad 5-krotny, do 81 tys. t) oraz serów dojrzewających (3-krotny, do 338 tys. t). W przypadku artykułów podstawowych, takich jak mleko spożywcze, sery twarogowe czy śmietana, także nastąpił wzrost ich produkcji, ale mniejszy (odpowiednio o 22,1%, do 1733,6 tys. ton, o 176,3%, do 459,5 tys. ton oraz o 142,6%, do 376,3 tys. ton). Produkcja masła

i tłuszczów mlecznych po gwałtownym załamaniu się na początku lat 90. (o 1/3), m.in. ze względu na mocne promowanie tłuszczów roślinnych, ostatecznie w 2017 r. wyniosła 211,5 tys. ton, tj. o 11% więcej niż w 1991 r. W ostatnich latach nastąpił dynamiczny wzrost produkcji serwatki (2-krotny od 2005 r., do 1795 tys. ton). Odkrywane są nowe zastosowania tego produktu ubocznego w produkcji sera, np. w przemyśle kosmetycznym (Brodziak, Król, Litwińczuk 2012).

Rysunek 2. Struktura zagospodarowania surowca mlecznego (%)
Figure 2. Structure of using dairy raw (%)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych IERiGŻ-PIB.
 Source: Own work based on IAFE-NRI.

Poziom samowystarczalności informuje jedynie o możliwości wyżywienia ludności z produkcji – im wyższa jest wartość wskaźnika, tym te możliwości są większe. Informacji o stopniu zaspokojenia potrzeb żywnościowych dostarcza bezpośrednio analiza poziomu spożycia podstawowych produktów rolno-żywnościowych w przeliczeniu na 1 mieszkańca (Baer-Nawrocka 2014). Dlatego w tabeli 1 przedstawiono poziom spożycia podstawowych produktów mleczarskich na podstawie ich bilansów żywnościowych. W okresie 1990–2016 spożycie

Tabela 1. Bilanse podstawowych produktów mleczarskich (tys. ton)

Table 1. Balance sheets of basic dairy products (thousand tonnes)

Produkt	Wyszczególnienie									
	1990	2000	2005	2007	2010	2012	2015	2016		
Mleko spożywcze	2598,0	1314,0	1373,0	1333,0	1470,0	1511,0	1646,0	1699,0		
produkcja przemysłowa										
produkcja w gospodarstwach	2884,0	2620,0	2000,0	2000,0	1850,0	1612,0	1350,0	1200,0		
razem produkcja	5482,0	3934,0	3373,0	3333,0	3320,0	3123,0	2996,0	2899,0		
import	0,0	5,7	0,0	35,3	45,7	119,0	184,9	196,4		
eksport	0,0	0,6	106,0	45,0	187,0	242,0	456,3	592,2		
spożycie ogółem	5482,0	3939,0	3267,0	3323,0	3179,0	3000,0	2725,0	2503		
spożycie jednostkowe	144,0	103,0	85,6	87,2	82,5	77,9	70,8	65,1		
wsk. samowystarczalności (%)	100,0	99,9	103,2	100,3	104,4	104,1	109,9	115,8		
Śmietana i śmietanka										
produkcja przemysłowa	332,0	190,4	313,3	350,6	343,7	361,7	362,2	353,7		
produkcja własna	130,5	116,2	70,0	67,7	56,3	56,6	49,0	45,6		
razem produkcja	462,5	306,6	383,3	418,3	400,0	418,3	411,2	399,3		
import	0,0	6,4	6,9	25,9	21,2	13,3	24,6	48,0		
eksport	0,0	0,1	99,5	126,6	72,4	55,5	69,5	41,8		
spożycie ogółem	462,5	312,9	290,7	317,6	348,9	376,1	366,3	405,5		
spożycie jednostkowe	12,1	8,2	7,6	8,3	9,1	9,8	9,5	10,5		
wsk. samowystarczalności (%)	100,0	98,0	131,9	131,7	114,6	111,2	112,3	98,5		

Tabela 1 – cd.

Table 1 – continuation

Produkt	Wyszczególnienie	1990	2000	2005	2007	2010	2012	2015	2016
Masło	zapasy początkowe	0,0	0,0	3,2	6,6	2,9	3,0	4,9	3,5
	produkcja przemysłowa	290,0	139,1	179,5	181,9	177,4	171,6	191,4	207,1
	produkcja własna	93,2	30	12,3	10,7	10,0	14,1	12,2	13,1
	razem produkcja	383,2	169,1	191,8	192,6	187,4	185,7	203,6	220,2
	import	16,4	12,3	3,5	6,6	14,3	12,2	13,6	13,0
	eksport	30,0	3,0	36,8	32,1	26,9	31,2	41,3	48,4
	zapasy końcowe	0,0	15,1	3,6	4,7	3,0	4,3	3,5	4,1
	spożycie ogółem	369,6	193,5	158,9	165,3	174,9	168,0	174,5	185,4
	spożycie jednostkowe	9,71	5,06	4,16	4,34	4,54	4,36	4,54	4,82
	wsk. samowystarczalności (%)	103,7	87,4	120,7	116,5	107,1	110,5	116,7	118,8
	Sery	zapasy początkowe	0,0	0,0	8,8	12,8	9,6	12,5	13,7
produkcja przemysłowa		413,0	410,0	538,7	582,2	650,5	710,2	755,7	777,0
produkcja własna		144,1	130,1	83,5	84,0	71,3	76,4	61,6	66,2
razem produkcja		557,1	540,1	622,2	666,2	721,8	786,6	817,3	843,2
import		33,4	6,7	14,7	26,9	44,3	50,9	76,2	87,7
eksport		40,3	33,7	104,5	131,5	152,1	178,5	223,2	238,9
zapasy końcowe		0,0	9,8	10,3	16,0	10,7	13,0	14,0	12,2
spożycie ogółem		550,2	522,9	533,9	564,8	615,1	659,5	670,5	690,2
spożycie jednostkowe		14,5	13,7	14,0	14,8	16,0	17,1	17,4	18,0
wsk. samowystarczalności (%)		101,3	103,3	116,5	117,9	117,3	119,3	121,9	122,2

Tabela 1 – cd.
Table 1 – continuation

Produkt	Wyszczególnienie									
	1990	2000	2005	2007	2010	2012	2015	2016		
Jogurty i napoje mleczne	10,0	344,7	510,4	588,9	722,7	715,9	717,3	721,3		
import	1,0	26,9	4,3	35,7	30,8	33,6	38,7	63,1		
eksport	0,0	12,9	77,2	97,7	126,5	110,4	101,5	88,5		
spożycie ogółem	11,0	358,7	437,5	526,9	627,0	639,1	654,5	695,9		
spożycie jednostkowe	0,3	9,4	11,5	13,8	16,3	16,6	17,0	18,1		
wsk. samowystarczalności (%)	90,9	96,1	116,7	111,8	115,3	112,0	109,6	103,6		
Mleko w proszku i skondensowane	0,0	0,0	8,8	6,3	7,0	12,9	18,8	15,5		
produkcja mleka w proszku	226,0	165,1	193,4	157,7	120,7	154,9	207,7	221,2		
produkcja mleka skondensowanego	13,0	21,7	47,4	51,6	54,6	57,4	59,7	50,5		
razem produkcja	239,0	186,8	240,8	209,3	175,3	212,3	267,4	271,7		
import	1,2	18,8	8,3	16,9	44,3	48,7	106,4	132		
eksport	76,5	87,6	152,6	99,2	108,2	110,8	142,4	110,7		
zapasy końcowe	0,0	10,6	7,2	17,3	6,7	10,7	15,5	9,6		
spożycie ogółem	163,7	128,6	94,8	138,0	111,1	148,0	228,1	287,1		
spożycie jednostkowe	4,3	3,4	2,5	3,6	2,9	3,8	5,9	7,5		
wsk. samowystarczalności (%)	146,0	145,3	254,0	151,7	157,8	143,5	117,2	94,6		

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych IERiGŻ-PIB z Rynek Mleka. Stan i perspektywy 2017, 52.
Source: Own work based on IAFE-NRI from Rynek Mleka. Stan i perspektywy 2017, 52.

jednostkowe mleka spożywczego wykazało wyraźny trend spadkowy (o 54,8%). W mniejszym stopniu (o 47,1%) spadła krajowa produkcja mleka spożywczego, która pokrywała zapotrzebowanie wewnętrzne. W przypadku śmietany i śmietanki, masła, mleka w proszku i skondensowanego wzrost spożycia nastąpił dopiero od roku 2005, a w przypadku serów nieco wcześniej. Jedynie w przypadku serów ich produkcja wykazywała wyraźny trend wzrostowy, dlatego następowała poprawa wskaźnika samowystarczalności żywnościowej. Natomiast systematycznie rosło spożycie jogurtów i napojów mlecznych (w latach 1990–2016 aż 60 razy), czemu towarzyszył intensywny wzrost ich produkcji (72 razy). Po początkowym braku możliwości pokrycia zapotrzebowania wewnętrznego, ze względu m.in. na lukę techniczną i technologiczną ówczesnego sektora mleczarskiego (Zalewski 2000), wskaźnik samowystarczalności tego produktu się poprawił. Przy czym z racji wyższej dynamiki wzrostu spożycia niż produkcji w ostatnich latach jego poziom się nieznacznie obniżył. Podobna sytuacja dotyczy mleka w proszku i skondensowanego, a wzrostowi spożycia śmietany w 2016 r. towarzyszył spadek jej produkcji. W 2000 r. produkcja krajowa wyrobów podstawowych, jak mleko spożywcze, masło i śmietana, nie była w stanie pokryć zapotrzebowania krajowego. Wynikało to z uwarunkowań makroekonomicznych i klimatycznych. Wiosenna susza spowodowała spadek podaży mleka, a zaostrzone jakościowe kryteria skupu mleka, ze względu na postępujące dostosowanie mleczarni do standardów sanitarno-epidemiologicznych UE, ograniczyły skup surowca mlecznego przez przemysł mleczarski.

3. Rola spółdzielni w zapewnieniu dostępności produktów mleczarskich w kraju

Spółdzielnie rolnicze powstały po to, by zapewnić rolnikom zbyt produktów rolnych i umacniać ich pozycję na rynku (Mierzwa 2005). Pierwsze spółdzielnie mleczarskie na ziemiach polskich utworzono pod koniec XIX w. Wspierane przez wykształconych działaczy spółdzielczych (np. Franciszka Stefczyka, Zygmunta Chmielewskiego) stały się trwałą formą polskiego agrobiznesu. Od założenia pierwszych spółdzielni mleczarskich ich cel jest niezmienny, tj. polepszenie dochodowości produkcji rolniczej i poprawienie pozycji producentów mleka na rynku. Spółdzielnie mleczarskie były też ośrodkami postępu cywilizacyjnego w środowisku lokalnym, prowadząc działalność oświatową, wychowawczą oraz w pewnych okresach narodowowyzwoleńczą. Mimo że spółdzielczość mleczarska doznała dużych zniszczeń wojennych, to w latach 1945–1989 powoli się rozwijała, rozszerzając oferowany asortyment produktów (Brodziński 2014). Jednak poddana została, jak cały sektor spółdzielczy, niszczącemu mechanizmowi skrajnie scentralizowanego

planowania i zarządzania⁴. Spółdzielczość rolnicza, w tym mleczarska, weszła w okres transformacji gospodarczej jako rozwinięty sektor, dysponujący znacznym potencjałem organizacyjnym, członkowskim i gospodarczym (Brodziński 2005; Boczar, Szelażek, Wala 1993). Jednak nowe, bardzo niekorzystne przepisy prawne dotyczące spółdzielczości (Piekara 2000), likwidacja dotacji, spadek wykorzystania zdolności przerobowych, problem z dostępem do surowca, brak własnego kapitału na modernizację przestarzałego parku maszynowego wraz z trudną sytuacją makroekonomiczną wpłynęły na znaczące pogorszenie wyników ekonomicznych spółdzielni mleczarskich utrzymujące się kilka lat i likwidację wielu z nich (Zuba-Ciszewska 2018). Trwające od końca lat 90. modernizacje zakładów przetwórczych dzięki inwestycjom, współpraca z dostawcami mleka w podnoszeniu jakości surowca (Seremak-Bulge 2005), a także racjonalizacja struktur produkcyjnych i przetwórczych ze względu na pozytywne efekty postulowanej przez ekspertów koncentracji (Ziętara, Adamski 2014; Pietrzak 2006; Sznajder 1999), jak wzrost możliwości eksportowych (Szajner 2009), przy uwzględnieniu w produkcji asortymentu nowych trendów konsumenckich, doprowadziły do poprawy efektywności techniczno-ekonomicznej spółdzielni i dynamicznego rozwoju wielu z nich, a całemu sektorowi pozwoliły zachować dominującą pozycję na rynku (Zuba-Ciszewska 2018).

W 2017 r. przetwórstwem mleka i produkcją sera zajmowało się 168 przedsiębiorstw, zatrudniających co najmniej 10 osób, z czego 62,5%, tj. 105, to były spółdzielnie mleczarskie. Było to o 51,7% mniej przedsiębiorstw i prawie 70% mniej spółdzielni niż w 1990 r., gdy wszystkie mleczarnie były spółdzielcze. Obecnie sektor spółdzielczy ma udział w skupie na poziomie 72,3% i od 2014 r. zanotował wzrost o 7,3 p.p. Od czasów transformacji gospodarki do 2014 r. trwał systematyczny spadek udziału spółdzielni w skupie mleka. O ile w 1990 r. jedynymi podmiotami na rynku mleka były spółdzielnie, to w 1995 r. stanowiły 90% mleczarni z udziałem w skupie mleka na poziomie prawie 86%. Po kolejnych 10 latach ich udział w liczbie mleczarni spadł o 10 p.p., podobnie jak udział w skupie, ze względu na spadek liczby spółdzielni. W tym samym czasie pojawiło się na rynku 18 nowych przetwórci mleka. Po wejściu Polski do UE ten proces spadku udziału sektora spółdzielczego w liczbie mleczarni był kontynuowany na skutek likwidacji spółdzielni, łączenia

⁴ Doprowadziło to do zmian celów działania spółdzielni przy naruszeniu zasad spółdzielczych, ograniczeniu autentyczności spółdzielni, etatyzacji, spadku efektywności ekonomicznej i do zupełnego osłabienia funkcji członkostwa – zaniku korzyści. Prawnym wyrazem szerokiej ingerencji państwa w działalność spółdzielczości był szereg aktów prawno-normatywnych, które miały na celu likwidację swobodnego, spółdzielczego pluralizmu, świadczyły o charakterystycznym dla władzy totalitarnej zamiarze etatyzacji, ujednoczenia i uniformizacji wszelkich struktur społecznych. Miało to ułatwić opanowanie ideologiczne, polityczne i administracyjne spółdzielczości (Piekara 2000).

się ich, a także wchodzenia na rynek nowych przedsiębiorstw, często z kapitałem zagranicznym. Pomimo dynamicznego zmniejszenia się od 1990 r. liczby spółdzielni mleczarskich (o 69,8%), spadek ich udziału w przetwórstwie mleka był znacząco niższy (27,7%) i to one są obecnie głównymi podmiotami dostarczającymi wyroby mleczarskie na rynek krajowy.

W 2013 r. w kraju funkcjonowało 268 zakładów mleczarskich⁵, z czego 172 były spółdzielcze (tabela 2). Po 4 latach ogólna liczba zakładów zmniejszyła się nieznacznie, co wynikało ze spadku liczby tych należących do spółdzielni (o 12) przy wzroście innych ich rodzajów (o 6). W każdym województwie znajdują się oba rodzaje zakładów mleczarskich. Najwięcej jest ich w województwie wielkopolskim (41) i mazowieckim (37), stanowią one niemal 30% wszystkich w kraju. Tylko w trzech regionach nastąpił wzrost liczby omawianych podmiotów w roku 2017 w stosunku do 2013 (w małopolskim, opolskim i wielkopolskim), a w ośmiu odnotowano spadek.

Zakłady spółdzielcze stanowią wysoki odsetek podmiotów w województwach zarówno o rozwiniętej bazie przetwórstwa mleka (jak np. wielkopolskie, lubelskie), jak i niewielkiej (np. świętokrzyskie). Ogółem ich udział w całym kraju wyniósł w 2017 r. 61%, tj. o 3 p.p. mniej niż w 2013 r. Najwięcej ich funkcjonuje w województwach wielkopolskim (26), mazowieckim (16) i łódzkim (16), tj. ponad 36% wszystkich w kraju. Razem z sześcioma województwami o kilkunastu zakładach spółdzielczych (lubelskim, małopolskim, podlaskim, śląskim, kujawsko-pomorskim i warmińsko-mazurskim) stanowią 83,1% bazy spółdzielczej w kraju, podobnie jak w 2013 r. (83,7%). W 2017 r. w 11 województwach (podobnie jak w 2013 r.) forma spółdzielcza mleczarni przeważała nad innymi formami.

Na podstawie danych pochodzących z opracowań *Polski sektor mleczarski* za lata 2013 (Mech 2013) i 2017 (Kaźmierczak, Sznajder, Sznajder 2017) można stwierdzić, że w 2013 r. informacje o asortymencie produktów były dostępne dla 136 zakładów mleczarskich (tj. 50,7% z funkcjonujących 268), a w 2017 r. dla 214 (81,7%). W 2013 r. niecałe 10% badanych zakładów oferowało 1 produkt (tabela 3). Cztery lata później było to już prawie 17% podmiotów. Maksymalna szerokość asortymentu różni się w przypadku podmiotów spółdzielczych i niespółdzielczych. Zakłady niespółdzielcze mają węższy asortyment wyrobów mleczarskich niż zakłady spółdzielcze. W 2013 r. nie więcej niż cztery produkty oferowało 35 zakładów niespółdzielczych i 16 spółdzielczych, a w 2017 r. znacznie więcej (odpowiednio 72 i 38).

---

⁵ W dalszej części pracy, na podstawie źródeł z tabeli 2, analiza będzie dotyczyła zakładów mleczarskich. Przedsiębiorstwo (mleczarnia) może posiadać od jednego do nawet 20 zakładów, a ich asortyment często się różni z racji wyspecjalizowania w produkcji danego zakładu.

Tabela 2. Liczba zakładów mleczarskich w 2013 i 2017 r. w Polsce
Table 2. Number of dairy plants in in Poland in 2013 and 2017

Województwo	Liczba						Udział (%)					
	2013			2017			2013			2017		
	spółdzielcze	inne	spółdzielcze	inne	spółdzielcze	inne	spółdzielcze	inne	spółdzielcze	inne	spółdzielcze	inne
dolnośląskie	3	1	3	1	1,7	1,0	1,9	1,0	1,0	1,9	1,0	1,0
kujawsko-pomorskie	12	13	11	13	7,0	13,5	6,9	12,7	13,5	6,9	12,7	12,7
lubelskie	15	5	14	6	8,7	5,2	8,8	5,9	8,7	5,2	8,8	5,9
lubuskie	2	3	2	3	1,2	3,1	1,3	2,9	1,2	3,1	1,3	2,9
łódzkie	18	7	16	6	10,5	7,3	10,0	5,9	10,5	7,3	10,0	5,9
małopolskie	15	4	14	9	8,7	4,2	8,8	8,8	8,7	4,2	8,8	8,8
mazowieckie	17	21	16	21	9,9	21,9	10,0	20,6	9,9	21,9	10,0	20,6
opolskie	6	4	6	5	3,5	4,2	3,8	4,9	3,5	4,2	3,8	4,9
podkarpackie	5	1	5	1	2,9	1,0	3,1	1,0	2,9	1,0	3,1	1,0
podlaskie	15	4	13	4	8,7	4,2	8,1	3,9	8,7	4,2	8,1	3,9
pomorskie	4	5	4	4	2,3	5,2	2,5	3,9	2,3	5,2	2,5	3,9
śląskie	13	5	12	5	7,6	5,2	7,5	4,9	7,6	5,2	7,5	4,9
świętokrzyskie	6	1	5	1	3,5	1,0	3,1	1,0	3,5	1,0	3,1	1,0
warmińsko-mazurskie	12	7	11	6	7,0	7,3	6,9	5,9	7,0	7,3	6,9	5,9
wielkopolskie	27	13	26	15	15,7	13,5	16,3	14,7	15,7	13,5	16,3	14,7
zachodniopomorskie	2	2	2	2	1,2	2,1	1,3	2,0	1,2	2,1	1,3	2,0
Polska	172	96	160	102	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Kaźmierczak, Sznajder, Sznajder 2017 oraz Mech 2013.
 Source: own worked based on Kaźmierczak, Sznajder, Sznajder 2017 and Mech 2013.

Tabela 3. Liczba zakładów mleczarskich o różnej liczbie produktów w asortymencie w 2013 i 2017 r.**Table 3.** Number of dairy plants with a different number of products in the assortment in 2013 and 2017

Liczba produktów	2013			2017		
	ogół	spółdzielcze	inne	ogół	spółdzielcze	inne
1	13	0	13	36	7	29
2	8	3	5	23	8	15
3	16	6	10	23	9	14
4	14	7	7	28	14	14
5	25	20	5	29	22	7
6	28	19	9	31	24	7
7	16	12	4	21	17	4
8	10	9	1	14	11	3
9	1	1	0	3	2	1
10	3	2	1	3	2	1
11	1	1	0	2	2	0
12	0	0	0	0	0	0
13	0	0	0	0	0	0
14	1	1	0	0	0	0
15	0	0	0	1	1	0
Razem	136	81	55	214	119	95

Źródło: jak w tabeli 2.

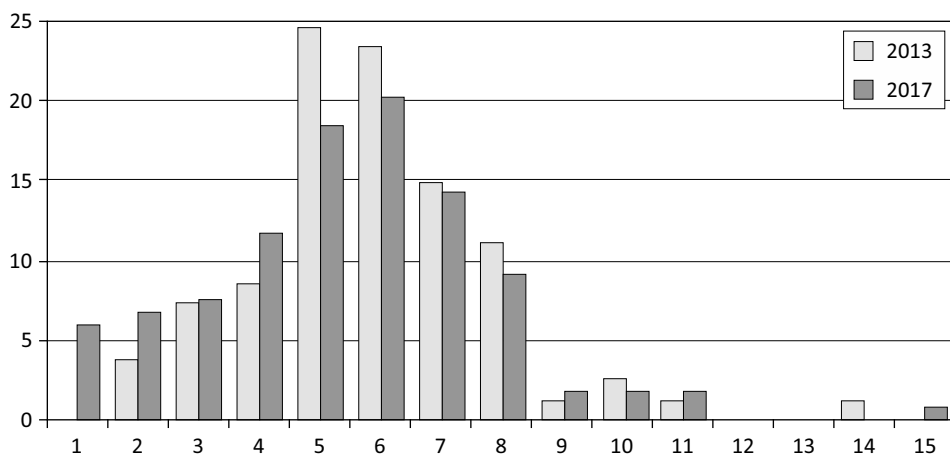
Source: As in table 2.

Pomimo że zmniejszył się udział zakładów spółdzielczych produkujących od 5 do 8 wyrobów (z 74,1% do 62,2%), to nadal większość z nich cechuje szeroki asortyment wyrobów mleczarskich (rysunek 3). Jednocześnie zauważalny jest proces specjalizacji zakładów spółdzielczych, o czym świadczy zwiększony ich udział w oferowaniu od 1 do 4 wyrobów kosztem zmniejszenia udziału w asortymencie obejmującym od 5 do 8 produktów.

Produktami, które najczęściej znajdowały się w ofercie badanych zakładów mleczarskich w 2013 r., były sery świeże (tj. twarogi, śmietankowe, wiejskie, homogenizowane), śmietana i śmietanka, masło, mleko płynne⁶ i napoje mleczne obejmujące m.in. jogurty, kefir, maślanki (rysunek 4). Zakłady spółdzielcze

⁶ Kategoria mleko płynne jest zbiorcza i obejmuje mleko pasteryzowane, UHT i inne.

stanowiły od 72% do 83% producentów tych wyrobów. Ponad jedna trzecia badanych zakładów mleczarskich (50), z czego większość należąca do spółdzielni (45), oferowała wszystkie pięć typów podstawowych produktów mleczarskich. Wśród tej grupy zakładów dodatkowy produkt, tj. ser miękki, półtwardy lub twardy⁷, sprzedawały 23 mleczarnie (21 spółdzielczych). Ogólnie sery miękkie oferowało 26 zakładów, sery półtwarde dojrzewające 42, a twarde 30 i w większości były to podmioty spółdzielcze. Inne typy serów (smażone, topione), wyroby seropodobne, mikszy tłuszczowe, desery mleczne czy mleko zagęszczone są rzadziej spotykane w ofercie badanych zakładów mleczarskich.

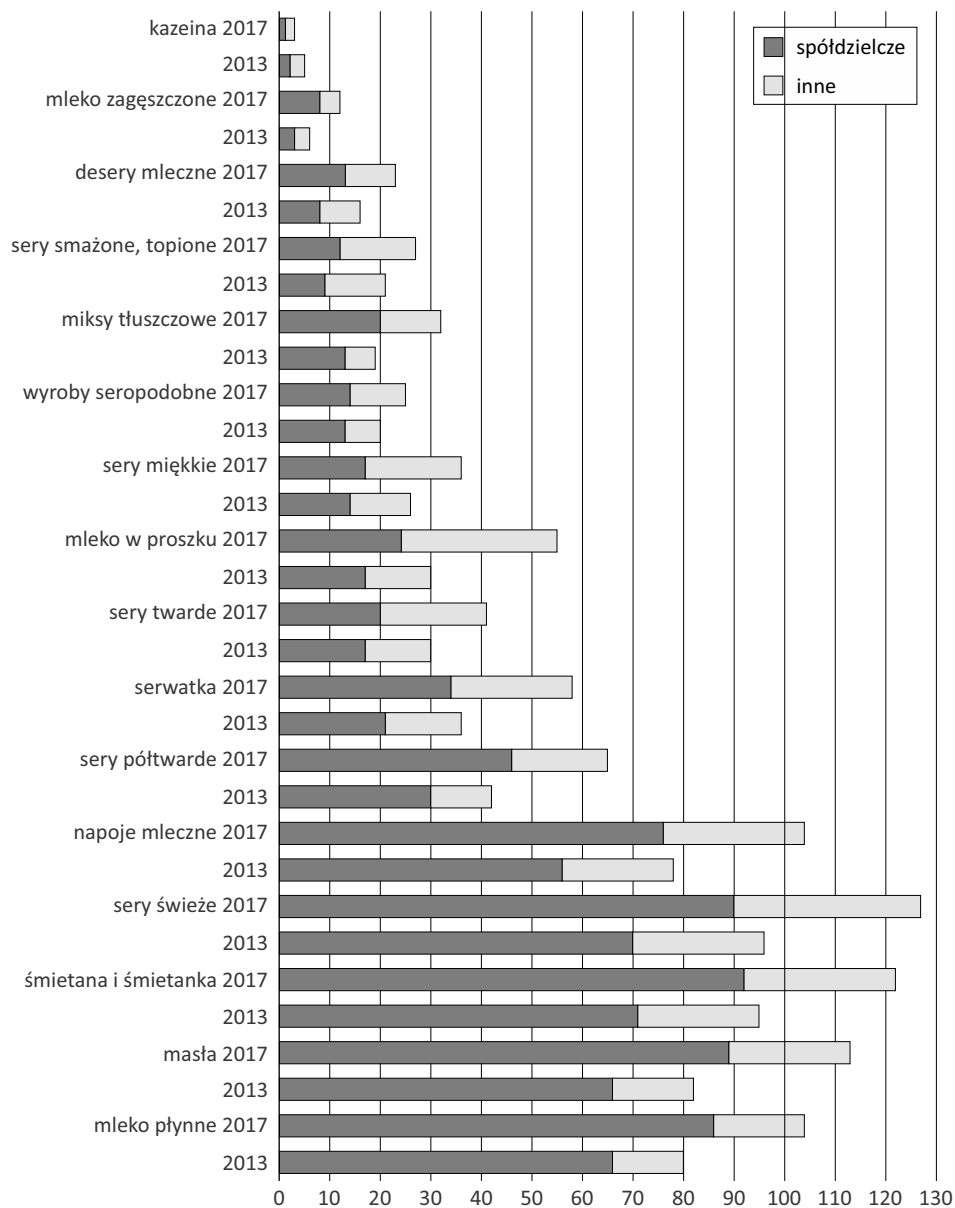
Rysunek 3. Rozkład zakładów spółdzielczych o różnej liczbie produktów w asortymencie w 2013 i 2017 r. (w %)

Figure 3. Breakdown of cooperative plants with various products in the assortment in 2013 and 2017 (in %)

Źródło: jak w tabeli 2.
Source: As in table 2.

Ciekawym zjawiskiem jest to, że wśród podmiotów oferujących mikszy tłuszczowe niemal 90% produkuje też masło, produkt wyższej jakości. Podobnie 90% zakładów produkujących wyroby seropodobne sprzedaje wyższej jakości sery (miękkie czy dojrzewające). Produkcją wyrobów nefinalnych, jak kazeina czy serwatka, zajmowało się niewiele podmiotów. Większość mleczarni (86%) wytwarzających serwatkę produkuje także sery, ponieważ jest ona produktem ubocznym przy ich

⁷ Sery miękkie to np. brie, mozzarella, camembert. Sery półtwarde dojrzewające to np. edamski, gouda, a twarde to parmezan czy ementaler.

Rysunek 4. Liczba zakładów mleczarskich oferujących dany produkt mleczarski w 2013 i 2017 r.

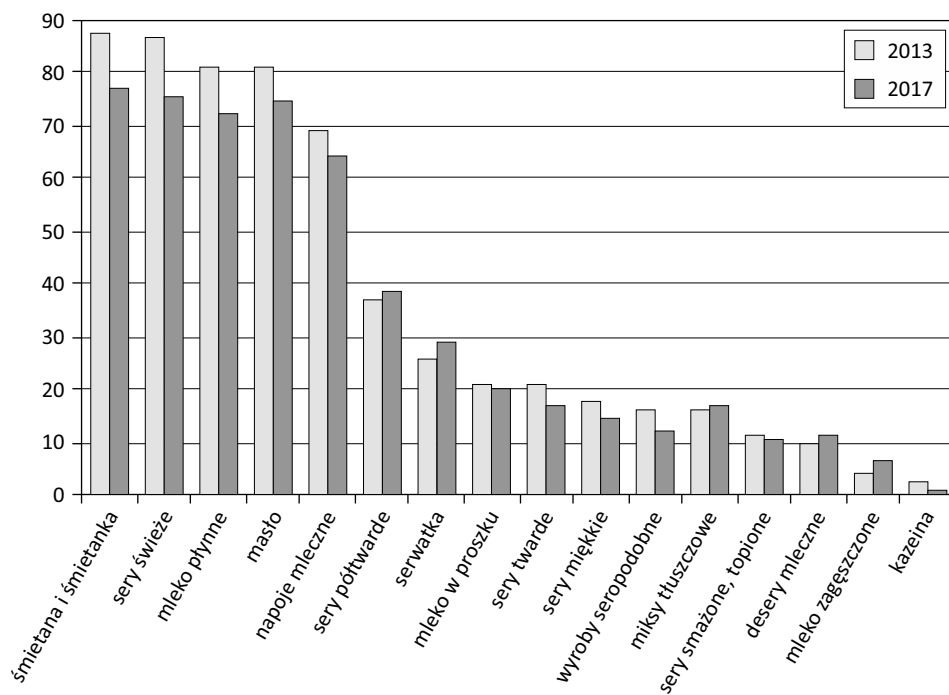
Figure 4. Number of dairy plants offering a chosen dairy product in 2013 and 2017

Źródło: jak w tabeli 2.
Source: As in table 2.

wytwarzaniu. Podobnie większość mleczarni produkujących mleko w proszku (60%) oferowało także masło, ponieważ to w procesie jego produkcji uzyskuje się maślanekę, którą wykorzystuje się do produkcji odtłuszczonego mleka w proszku (Litwińczuk 2004, s. 159).

W 2017 r. produktami najczęstszymi w ofercie badanych zakładów mleczarskich były te same co w 2013. Zakłady spółdzielcze miały podobny udział w ich produkcji jak w 2013 r. (od 71% do 83%). Jednak zmniejszył się udział zakładów, które oferowały wymienione wszystkie podstawowe produkty, z 37% do 28,5%, w tym w podmiotach spółdzielczych z 56% do 47%.

Po 4 latach większa część badanych producentów spółdzielczych sprzedawała sery półtwarde, serwatkę, miksy tłuszczowe, desery mleczne i mleko zagęszczone (rysunek 5).

Rysunek 5. Udział zakładów spółdzielczych oferujących dany produkt wśród wszystkich badanych zakładów spółdzielczych w 2013 i 2017 r.

Figure 5. Percentage of cooperative plants offering a chosen product among all cooperative plants studied in 2013 and 2017

Źródło: jak w tabeli 2.

Source: As in table 2.

Tabela 4. Liczba zakładów spółdzielczych o różnej liczbie produktów w asortymencie według województw

Table 4. Number of cooperative plants with various products in the assortment in regions

Województwo	Rok	Liczba zakładów	Szerokość asortymentu											Rozstępn			
			1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11		14/15*		
dolnośląskie	2013	3					2		1								2
	2017	3				2			1								3
kujawsko-pomorskie	2013	3		1		1						1					6
	2017	7		1	1	1		2	1	1							6
lubelskie	2013	8		1		1	1	1	2	2							6
	2017	12	3			2		1	3	3							7
łódzkie	2013	10			1		4	1	2	2							5
	2017	14		1		2	4	1	2	3		1					8
małopolskie	2013	5					2	2	1								2
	2017	9	2			1	2	3	1								6
mazowieckie	2013	9			3	1	1	3		1							5
	2017	13		1	3	2	3	3	1								5
opolskie	2013	2				1	1										1
	2017	5		1	1	1	2										3
podkarpackie	2013	2					1		1								2
	2017	3					2		1								2
podlaskie	2013	6		1	1		1				1	1			1		12
	2017	9		1	1		2	1	1		1		1	1	1		13
pomorskie	2013	3					1	1		1							3
	2017	4		1		1	1	1									4
śląskie	2013	8				1	3	2	1				1				7
	2017	9			1	2	2	1	2				1				8
świętokrzyskie	2013	5					1	2	1			1					5
	2017	5					1	2		1		1					5
warmińsko-mazurskie	2013	3					1	1	1								2
	2017	4	1					2		1							7
wielkopolskie	2013	13			1	2	1	5	2	2							5
	2017	20	1	2	1		3	7	3	2	1						8
zachodniopomorskie	2013	1						1									0
	2017	2			1				1								4

* 14 w 2013, a 15 w 2017.

* 14 in 2013, 15 in 2017.

Źródło: jak w tabeli 2.

Source: As in table 2.

Województwa o najliczniejszej liczbie zakładów spółdzielczych (wielkopolskie, łódzkie, mazowieckie, lubelskie) cechowały się szerszym asortymentem u większości tych podmiotów (tabela 4). Niewielki rozstęp w szerokości asortymentu (od dwóch do trzech produktów) tylko w trzech regionach (dolnośląskie, opolskie, podkarpackie) wskazuje, że w większości regionów jest znaczne zróżnicowanie w liczbie produktów oferowanych przez zakłady spółdzielcze. Dodatkowo w 11 regionach pogłębiła się różnica w skrajnych liczbach oferowanego asortymentu.

W każdym województwie⁸ znajdują się zakłady spółdzielcze produkujące podstawowe wyroby mleczarskie, tj. mleko płynne, śmietanę, sery świeże, masło, napoje mleczne (tabela 5). Największe zagęszczenie takich podmiotów występuje w wielkopolskim. W przypadku większości pozostałych produktów także można mówić o pewnej specjalizacji regionalnej. W produkcji sera półtwardego dojrzewającego specjalizują zakłady w województwie podlaskim, lubelskim i wielkopolskim. Prawie połowa zakładów produkujących ser twardy dojrzewający (45%) znajduje się w mazowieckim i podlaskim. Województwo podlaskie dominuje też w produkcji kazeiny, wyrobów seropodobnych i miksów tłuszczowych. Co czwarty zakład produkujący mleko w proszku i co trzeci zakład produkujący serwatkę znajduje się w regionie łódzkim i wielkopolskim. W tym ostatnim województwie jest też najwięcej producentów deserów mlecznych, serów smażonych i topionych.

Na 119 zakładów spółdzielczych dla których w 2017 r. podany był asortyment produktów, 78 miało także przedstawiony asortyment w 2013. Wśród tej grupy (78) 47 nie zmieniło swojego asortymentu. Szerokość asortymentu pozostała też bez zmiany w sześciu zakładach, które jednocześnie wprowadziły i zlikwidowały jeden lub dwa produkty. Tylko 14 podmiotów poszerzyło swój asortyment, najczęściej o serwatkę, deser mleczny, miks tłuszczowy, ser półtwardy, ser twardy, ser świeży, napoje mleczne, masło, mleko w proszku.

⁸ Poza regionem lubuskim, dla którego brak danych o asortymencie zakładów spółdzielczych.

Tabela 5. Udział liczby zakładów spółdzielczych z województw produkujących dany artykuł mleczarski w kraju (%)
Table 5. Percentage of the number of cooperative plants from voivodeships producing a chosen dairy product in the country (%)

Województwo	Rok	mleko płynne	mleko zagęszcz.	mleko w proszku	napoje ml.	desery ml.	śmietanka	sera świeże	sera miękkie	sera półtwarde	sera twarde	sera smażone, topione	wyroby seropodobne	masma	misy tłuszczowe	kazajna	serwatka
dolnośląskie	2013	4,5	0,0	0,0	5,4	12,5	4,2	4,3	0,0	6,7	0,0	0,0	0,0	3,0	0,0	0,0	0,0
	2017	3,5	0,0	0,0	2,6	7,7	3,3	3,3	0,0	2,2	0,0	0,0	0,0	2,2	0,0	0,0	0,0
kujawsko-pomorskie	2013	3,0	0,0	0,0	1,8	0,0	2,8	2,9	0,0	6,7	5,9	11,1	0,0	3,0	0,0	0,0	4,8
	2017	5,8	12,5	8,3	2,6	0,0	5,4	4,4	0,0	8,7	15,0	16,7	0,0	6,7	0,0	0,0	5,9
lubelskie	2013	7,6	0,0	11,8	8,9	12,5	9,9	10,0	21,4	6,7	11,8	11,1	15,4	7,6	7,7	0,0	19,0
	2017	8,1	0,0	12,5	7,9	15,4	9,8	8,9	11,8	13,0	15,0	0,0	21,4	7,9	10,0	0,0	11,8
łódzkie	2013	13,6	33,3	17,6	14,3	12,5	11,3	11,4	14,3	13,3	17,6	0,0	0,0	12,1	15,4	0,0	9,5
	2017	12,8	37,5	20,8	14,5	15,4	13,0	11,1	11,8	8,7	5,0	0,0	14,3	13,5	15,0	0,0	17,6
małopolskie	2013	7,6	0,0	0,0	8,9	0,0	7,0	7,1	0,0	6,7	0,0	11,1	0,0	7,6	0,0	0,0	4,8
	2017	7,0	0,0	4,2	9,2	0,0	7,6	7,8	11,8	6,5	0,0	0,0	0,0	7,9	0,0	0,0	2,9
mazowieckie	2013	9,1	0,0	5,9	3,6	12,5	9,9	10,0	14,3	13,3	17,6	0,0	23,1	7,6	7,7	0,0	9,5
	2017	9,3	0,0	4,2	9,2	0,0	9,8	11,1	11,8	6,5	25,0	0,0	7,1	7,9	15,0	0,0	8,8
opolskie	2013	3,0	0,0	0,0	1,8	0,0	2,8	2,9	0,0	0,0	0,0	11,1	0,0	1,5	0,0	0,0	0,0
	2017	4,7	12,5	0,0	2,6	0,0	4,3	4,4	5,9	0,0	0,0	8,3	0,0	2,2	0,0	0,0	0,0
podkarpackie	2013	3,0	0,0	0,0	3,6	0,0	2,8	2,9	0,0	0,0	5,9	0,0	7,7	3,0	0,0	0,0	0,0
	2017	3,5	0,0	0,0	3,9	0,0	3,3	3,3	0,0	0,0	5,0	0,0	7,1	3,4	0,0	0,0	0,0
podlaskie	2013	4,5	33,3	23,5	3,6	12,5	4,2	5,7	14,3	10,0	17,6	11,1	23,1	7,6	23,1	50,0	19,0
	2017	5,8	25,0	16,7	5,3	7,7	5,4	6,7	5,9	15,2	20,0	16,7	28,6	10,1	20,0	100,0	11,8

Tabela 5 – cd.
Table 5 – continuation

Województwo	Rok	mleko płynne	mleko zagęszcz.	mleko w proszku	napoje ml.	desery ml.	śmietanka,	sera świeże	sera miękkie	sera półtwarde	sera twarde	sera smażone,	wyroby seropodobne	masła	mięsy	tušczowe	kazajna	serwatka
pomorskie	2013	4,5	0,0	0,0	5,4	0,0	4,2	4,3	0,0	6,7	5,9	0,0	0,0	4,5	0,0	4,5	0,0	4,8
	2017	2,3	0,0	0,0	2,6	0,0	2,2	2,2	5,9	6,5	5,0	0,0	0,0	4,5	0,0	4,5	0,0	0,0
śląskie	2013	9,1	0,0	5,9	12,5	12,5	11,3	10,0	14,3	3,3	5,9	0,0	15,4	12,1	23,1	23,1	50,0	4,8
	2017	7,0	0,0	4,2	10,5	23,1	8,7	7,8	11,8	4,3	5,0	0,0	7,1	6,7	15,0	15,0	0,0	11,8
świętokrzyskie	2013	6,1	0,0	5,9	7,1	0,0	7,0	7,1	21,4	6,7	5,9	11,1	7,7	7,6	7,7	7,7	0,0	4,8
	2017	4,7	0,0	4,2	5,3	0,0	5,4	5,6	17,6	4,3	5,0	8,3	7,1	5,6	10,0	10,0	0,0	2,9
warmińsko-mazurskie	2013	3,0	0,0	0,0	1,8	0,0	4,2	4,3	0,0	6,7	5,9	0,0	7,7	4,5	0,0	4,5	0,0	9,5
	2017	2,3	0,0	4,2	1,3	0,0	3,3	3,3	0,0	8,7	0,0	0,0	7,1	3,4	0,0	3,4	0,0	8,8
wielkopolskie	2013	19,7	33,3	29,4	19,6	25,0	16,9	15,7	0,0	10,0	0,0	33,3	0,0	16,7	15,4	15,4	0,0	9,5
	2017	20,9	12,5	20,8	21,1	30,8	17,4	17,8	5,9	13,0	0,0	41,7	0,0	16,9	15,0	15,0	0,0	14,7
zachodnio-pomorskie	2013	1,5	0,0	0,0	1,8	0,0	1,4	1,4	0,0	3,3	0,0	0,0	0,0	1,5	0,0	1,5	0,0	0,0
	2017	2,3	0,0	0,0	1,3	0,0	1,1	2,2	0,0	2,2	0,0	8,3	0,0	1,1	0,0	1,1	0,0	2,9
Polska	2013	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
	2017	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Źródło: jak w tabeli 2.
Source: As in table 2.

4. Podsumowanie

Polska od 1990 r. znacząco zwiększyła samowystarczalność w zakresie produkcji mleka i produktów mleczarskich. Potencjał produkcyjny polskiego rolnictwa i przetwórstwa wystarcza do wyprodukowania mleka i jego przetworów, zapewniających odpowiedni poziom wyżywienia ludności w kraju. Zapewnienie dostępności fizycznej do produktów mleczarskich gwarantują głównie spółdzielnie mleczarskie. Nie tylko są głównymi podmiotami skupującymi mleko od producentów tego surowca, zapewniając rolnikom zbyt produktów rolnych i umacniając ich pozycję na rynku od wielu lat. Są także ważnym ogniwem łańcucha wytwórczego na rynku mleka w dostarczaniu produktów mleczarskich dla konsumentów w kraju.

Pomimo spadku liczby spółdzielni mleczarskich wciąż pozostają one dominującą formą w przetwórstwie mleka, w 2017 r. należało do nich 61% wszystkich zakładów mleczarskich w kraju. W każdym województwie występują spółdzielcze zakłady mleczarskie, od kilku do nawet 26 w województwie wielkopolskim. Ich udział w liczbie zakładów regionu wahał się w 2017 r. od 40% do 83% i przewyższał udział innej formy mleczarni w 11 regionach kraju. Koncentracja spółdzielni utrzymuje się w pasie od wschodniej Polski (warmińsko-mazurskie, podlaskie, lubelskie) przez centralną (mazowieckie, łódzkie, wielkopolskie, kujawsko-pomorskie) po województwo małopolskie i śląskie. W regionach tych znajduje się 83,1% bazy spółdzielczej, podobnie jak w 2013 r. (83,7%).

Większość zakładów spółdzielczych (ponad 62%) oferowała w 2017 r. szeroki asortyment wyrobów mleczarskich (od pięciu do ośmiu produktów), ale jest to wyraźnie mniejszy udział niż w 2013 r. (74%). Rośnie bowiem ich specjalizacja i już prawie co trzeci podmiot oferuje nie więcej niż cztery rodzaje produktów. Jednak to spółdzielcze zakłady oferują podstawowy dla wielu konsumentów asortyment, tj. mleko płynne, sery świeże, śmietanę, masło i napoje mleczne. Stanowiły one w 2017 r. od 71% do 83% producentów wymienionych produktów. Także w przypadku innych wyrobów gotowych udział spółdzielczych zakładów jest istotny (od 44% do 71%).

W większości województw istnieje znaczne zróżnicowanie w liczbie produktów oferowanych przez tamtejsze zakłady spółdzielcze. Nieliczne spółdzielnie i tylko w pięciu regionach są w stanie zaoferować więcej niż dziewięć rodzajów produktów. W połowie województw maksymalna szerokość asortymentu to siedem lub osiem produktów. W każdym województwie znajdują się zakłady spółdzielcze produkujące podstawowe artykuły mleczarskie, jak mleko płynne, napoje mleczne, śmietana, sery świeże i masło. Największe zagęszczenie takich podmiotów występuje w województwie wielkopolskim. Także w przypadku większości pozostałych produktów można wskazać wyspecjalizowane w ich wytwarzaniu regiony. Wśród badanych

zakładów spółdzielczych niewielka część (18%) w ostatnich latach poszerzyła swój asortyment o nowe produkty.

Przeprowadzone rozważania wskazują, że dobrze funkcjonujący sektor spółdzielczości mleczarskiej w Polsce jest naturalnym, bo potwierdzonym historycznie doświadczeniem i tradycją, integratorem rynku rolnego. Jednocześnie pełni ważną funkcję nie tylko gospodarczą, ale także społeczną, zapewniając trwały dostęp do żywności w każdym regionie kraju.

Bibliografia

- Baer-Nawrocka A. (2014). Zmiany w spożyciu i stopniu samowystarczalności żywnościowej w Unii Europejskiej. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, 360, 19–27.
- Boczar K., Szelażek T., Wala F. (1993). *Spółdzielczość wiejska w okresie przełomu*. Warszawa: Fundacja F. Eberta w Polsce.
- Brodziak A., Król J., Litwińczuk Z. (2012). Białka serwatkowe – właściwości funkcjonalne i zastosowanie. *Przemysł Spożywczy*, 3, 35–37.
- Brodziński M.G. (2005). *Spółdzielczość obsługująca wieś i rolnictwo w okresie przekształceń ustrojowych*. Warszawa: Wyższa Szkoła Ekonomiczna.
- Brodziński M.G. (2014). *Oblicza polskiej spółdzielczości wiejskiej. Geneza – Rozwój – Przyszłość*. Warszawa: Wydawnictwo Frel.
- Chechelski P., Kwasek M., Mroczek R. (2016). *Zmiany w otoczeniu przemysłu spożywczego zachodzące pod wpływem globalizacji. Wybrane problemy*. Warszawa: Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – PIB.
- Clapp J. (2015a). *Food security and international trade. Unpacking disputed narratives. Background paper prepared for The State of Agricultural Commodity Markets 2015–16*. Rome: FAO, <http://www.fao.org/3/a-i5160e.pdf> (dostęp: 08.07.2019).
- Clapp J. (2015b). *Food self-sufficiency and international trade: a false dichotomy? Technical note for The State of Agricultural Commodity Markets 2015–16*. FAO. <http://www.fao.org/3/a-i5222e.pdf> (dostęp: 08.07.2019).
- FAO (1999). *Implications of economic policy for food security: a training manual*. <http://www.fao.org/docrep/004/x3936e/x3936e03.htm> (dostęp: 08.07.2019).
- FAO (2003). *Trade Reforms and Food Security. Conceptualizing the linkages*. <http://www.fao.org/3/a-y4671e.pdf> (dostęp: 08.07.2019).
- FAO (2009). *The State Of Food Insecurity In The World 2009. Economic crises – impacts and lessons learned*. <http://www.fao.org/3/a-i0876e.pdf> (dostęp: 08.07.2019).
- FAO, IFAD, UNICEF, WFP, WHO (2018). *The State of Food Security and Nutrition in the World 2018. Building climate resilience for food security and nutrition*. Rome: FAO. <http://www.fao.org/3/i9553en/i9553en.pdf> (dostęp: 08.07.2019).
- Gornowicz M. (2003). *Polskie mleczarstwo w aspekcie konkurencyjności na jednolitym rynku UE*. Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego.

- Gulbicka B. (2003). *Bezpieczeństwo żywnościowe krajów rozwijających się*. Warszawa: Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – PIB.
- GUS (2014). *Metodologia bilansów produktów rolniczych*. Warszawa.
- Kapusta F. (2017). Ewolucja bezpieczeństwa żywnościowego Polski i jej mieszkańców na początku XXI wieku. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, 1 (350), 161–178.
- Każmierczak M., Sznajder M., Sznajder E. (2017). *Polski sektor mleczarski 2017*. Przeźmierowo: Horyzont Mateusz Sznajder.
- Kraciuk J. (2018). Bezpieczeństwo żywnościowe Polski na tle wybranych krajów Europy Wschodniej. *Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego. Ekonomika i Organizacja Gospodarki Żywnościowej*, 121, 41–53.
- Księżopolski K.M. (2011). *Bezpieczeństwo ekonomiczne*. Warszawa: Elipsa.
- Kwasek M. (red.) (2015). *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym. Analiza bezpieczeństwa żywnościowego Polski*. Warszawa: Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – PIB.
- Litwińczuk Z. (red.) (2004). *Surowce zwierzęce. Ocena i wykorzystanie*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwa Rolnicze i Leśne.
- Małyż J. (2008). *Bezpieczeństwo żywnościowe strategiczną potrzebą ludzkości*. Warszawa: Druktur.
- Marzęda-Młynarska K. (2014). *Globalne zarządzanie bezpieczeństwem żywnościowym na przełomie XX i XXI wieku*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Mech M. (red.) (2013). *Polski sektor mleczarski 2013*. Przeźmierowo: Horyzont Mateusz Sznajder.
- Michałczyk J. (2019). Bezpieczeństwo żywnościowe z perspektywy państw Unii Europejskiej. *Ekonomia Międzynarodowa*, 25, 18–45.
- Mierzwa D. (2005). *W poszukiwaniu nowego modelu spółdzielczości rolniczej*. Wrocław: Wydawnictwo Akademii Rolniczej.
- Obiedzińska A. (2016). Wybrane aspekty zapewnienia bezpieczeństwa żywnościowego w Unii Europejskiej. *Studia BAS*, 4 (48), 123–161.
- Parzonko A. (2013). *Globalne, regionalne i lokalne zróżnicowanie produkcji i przetwórstwa mleka*. Warszawa: Wydawnictwo SGGW.
- Piekara A. (2000). *Samorządność, samorząd, rozwój*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Pietrzak M. (2006). *Efektywność finansowa spółdzielni mleczarskich – koncepcja oceny*. Warszawa: Wydawnictwo SGGW.
- Poczta W., Sadowski A. (2018). Bezpieczeństwo żywnościowe i oddziaływanie środowiskowe rolnictwa w europejskich krajach transformacji ustrojowej. *Więś i Rolnictwo*, 2 (179), 133–150.
- Sapa A. (2010). Bezpieczeństwo żywnościowe w krajach rozwijających się. *Roczniki Ekonomiczne Kujawsko-Pomorskiej Szkoły Wyższej w Bydgoszczy*, 3, 231–244.
- Sarnecki J. (2004). *Przetwórstwo i rynek mleka w Polsce w ujęciu przestrzennym*. Warszawa: Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – PIB.
- Sen A. (1981). *Poverty and Famines. An Essay on Entitlement and Deprivation*. Oxford: Clarendon Press. <https://www.prismaweb.org/nl/wp-content/uploads/2017/06/>

- Poverty-and-famines%E2%94%82Amartya-Sen%E2%94%821981.pdf (dostęp: 08.07.2019).
- Seremak-Bulge J. (red.). (2005). *Rozwój rynku mleczarskiego i zmiany jego funkcjonowania w latach 1990–2005*. Warszawa: Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – PIB.
- Szajner P. (2009). *Perspektywy eksportu polskich produktów mleczarskich w zmieniających się uwarunkowaniach*. Warszawa: Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – PIB.
- Sznajder M. (1999). *Ekonomia mleczarstwa*. Poznań: Wydawnictwo Akademii Rolniczej.
- Szczepaniak I. (2018). Ocena bezpieczeństwa żywnościowego i samowystarczalności żywnościowej Polski na tle państw Unii Europejskiej. *Biznes Międzynarodowy w Gospodarce Globalnej*, 37, 168–182.
- Zalewski A. (2000). *Gospodarka mleczarska a rynek*. Warszawa: Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – PIB.
- Ziętara W., Adamski M. (2014). Skala produkcji, efektywność i konkurencyjność polskich gospodarstw wyspecjalizowanych w produkcji mleka. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, 1 (338), 97–115.
- Zuba-Ciszewska M. (2018). Structural changes in the dairy industry and their impact on the efficiency of dairies – a polish example. *Proceedings of the 2018 International Scientific Conference 'Economic Sciences for Agribusiness and Rural Economy' No 2, Warsaw, 7–8 June 2018*, 116–123.
- Zuba-Ciszewska M. (2019). Structural changes in the milk production sector and food security – the case of Poland. *Annals of the Polish Association of Agricultural and Agribusiness Economists*, 21 (2), 318–327.

The Role of Cooperatives in Ensuring Food Availability in Poland: On the Example of Dairy Products

Abstract: The article evaluates the food security of dairy products in Poland in the most important dimensions, i.e. the availability of food. Dairy cooperatives are dominant in Polish milk processing business. They represent 62% of all dairies in the country, with a 72% share in the purchase of milk. A new approach to the above considerations is therefore to take into account the role of cooperatives. The scope of this elaboration covers the period after the transformation of the economy, and the detailed data on the assortment of dairies covers the years 2013 and 2017, due to the access to comparable data from dairy reports. The data from the Central Statistical Office and IAFE-NRI was also used in this research. Since 1990, Poland has significantly increased self-sufficiency in its production of milk and dairy products. The production potential of Polish agriculture and the processing industry is sufficient to produce milk and its products, while ensuring an adequate level of nutrition for the country's population. Despite the decline in the number of dairy cooperatives,

they are still the dominant form in the milk processing industry. Dairy cooperatives exist in every region. Most dairy cooperatives (over 62%) offer a wide range of dairy products (from 5 to 8 products), but this clearly represents a smaller share than just a few years ago (74%). We observe growing specialisation of cooperatives, with almost one in three offering no more than just 4 products. Most dairies offering the most popular dairy assortment, i.e. liquid milk, fresh cheese, sour cream, butter and milk drinks, are dairy cooperatives (from 71% to 83%). In the case of other products their share is lower (from 44% to 71%). In each voivodeship there are cooperative plants producing basic dairy products. Dairy cooperatives guarantee physical access to dairy products as well as permanent access to food in every region of the country.

Keywords: food security, food availability, dairy product, dairy cooperative.

Izabella Bukraba-Rylska

Wiejskie chorowanie. Recenzja książki Eweliny Szpak

„Chory człowiek jest wtedy jak coś go boli”.

*Społeczno-kulturowa historia zdrowia i choroby na wsi w Polsce Ludowej*¹

Country sickness. Review of Ewelina Szpak's book: "A Man is Sick when He is in Pain". *A Socio-Cultural History of Health and Illness in the Polish Countryside in People's Poland*

Ewelina Szpak od początku swojej pracy naukowej zajmuje się polską wsią, zwłaszcza powojenną, i czyni to jako historyk, co okazuje się bardzo cenną perspektywą poznawczą uzupełniającą, a niejednokrotnie korygującą ustalenia przedstawicieli innych dyscyplin. Dlatego nie dziwi, że jej poprzednie prace (*Między osiedlem i zagrodą. Życie codzienne mieszkańców PGR-ów* oraz *Mentalność ludności wiejskiej w PRL*) spotkały się z dużym zainteresowaniem szczególnie socjologów wsi. Jej najnowsza praca to „Chory człowiek jest wtedy jak coś go boli”. *Społeczno-kulturowa historia zdrowia i choroby na wsi w Polsce Ludowej*. Tak jak poprzednie, zasługuje ona na baczną uwagę i rozpatrzenie z konkretnego, socjologicznego punktu widzenia, gdyż wnosi wiele do wiedzy o polskiej wsi. Poniższe omówienie wraz z próbą oceny tej publikacji zaprezentowano w kilku częściach dotyczących kolejno:

- znaczenia pracy „Chory człowiek jest wtedy jak coś go boli”. *Społeczno-kulturowa historia zdrowia i choroby na wsi w Polsce Ludowej* dla wiedzy o polskiej wsi po II wojnie światowej,

---

Prof. dr hab. Izabella Bukraba-Rylska, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Zakład Antropologii Kultury Wsi, ul. Nowy Świat 72, 00-330 Warszawa, ibukraba@irwirpan.waw.pl, ORCID: 0000-0001-9178-9171.

¹ E. Szpak, „Chory człowiek jest wtedy jak coś go boli”. *Społeczno-kulturowa historia zdrowia i choroby na wsi w Polsce Ludowej*, wyd. 2, Instytut Historii PAN, Warszawa 2018, ss. 357. Do tej edycji odnoszą się odwołania w tekście.

- zgodności ustaleń zawartych w książce Szpak z wnioskami płynącymi z innych opracowań i tekstów źródłowych,
- wkładu tej publikacji w interdyscyplinarny ogląd polskiej wsi,
- teoretycznych i metodologicznych aspektów pracy.

Pracę Szpak czyta się z zainteresowaniem, ponieważ w istotny sposób wzbogaca stan wiedzy na temat wsi, postrzeganej najczęściej przez pryzmat problematyki socjologicznej (struktura społeczna, poziom życia, postawy i opinie), kulturowej (pielęgnowanie dziedzictwa, czas wolny, instytucje i ich oferta), ekonomicznej (rolnictwo, bezrobocie, wielozawodowość) czy demograficznej (wiek, wykształcenie, ruchliwość przestrzenna populacji). Do tych systematycznie eksploatowanych obszarów badawczych omawiana książka dodaje wymiar niezwykle istotny i w nauce bardzo aktualny, gdyż perspektywę społecznej historii medycyny, która – jak autorka zaznacza – jest „stosunkowo nowym obszarem badań nad przeszłością” (s. 11), ale porusza też wątki podejmowane współcześnie przez socjologię ciała i humanistyczną refleksję nad doświadczeniem związanym nie z refleksją i świadomością, ale doznawaniem somatycznym (Wolska 2012). Wszystko to daje szansę spojrzenia na powojenną rzeczywistość polskiej wsi i dokonujące się tam przemiany (zwane najpierw „modernizacją”, a po roku 1989 „transformacją”) z punktu widzenia nie zjawisk gospodarczych, społecznych makroprocesów czy ideologii, ale ludzkiej cielesności funkcjonującej w określonych materialnych realiach.

Swój wywód Szpak podzieliła na dwie części: pierwsza z nich odnosi się do polityki zdrowotnej państwa (modele opieki, powoływane instytucje, ich funkcjonowanie), druga dotyczy zjawiska choroby w najpierw bardzo trudnych, wręcz dramatycznych, a potem stopniowo polepszających się warunkach bytowych ludności wiejskiej, oraz – co nie mniej ważne – w kontekście społeczno-kulturowych przekonań na temat zdrowia i choroby, jakie panowały w tym środowisku. Zastosowany podział jest zasadny, tym bardziej że autorka pokazuje, jak bardzo intencje, działania i wiedza profesjonalna różniły się z oczekiwaniami, wierzeniami i praktykami mieszkańców wsi. Dzięki temu, że, omawiając wiele zagadnień, sięga także do okresu międzywojennego, czytelnik ma możliwość zapoznania się z wprowadzanymi na wieś kolejnymi modelami służby zdrowia (model amerykański, jugosłowiański, wreszcie, od 1949 r., radziecki, a także z lokalnymi rozwiązaniami praktykowanymi z powodzeniem w poszczególnych regionach – np. ruch spółdzielczy, rozwijany m.in. w powiecie łowickim czy przez Ignacego Solarza w Markowej).

Generalną tezę sformułowaną w odniesieniu do budowanego po wojnie systemu lecznictwa jest przytaczana parokrotnie w książce opinia, iż niezależnie od sytuacji materialnej kraju stanowił on jedną z form praktyk opresyjnych, które miały skłaniać indywidualnych chłopów do kolektywizacji (znamienna deklaracja ministra zdrowia, Jerzego Sztachelskiego – s. 90–91). Autorka podziela więc,

choć z zastrzeżeniami (s. 329), zdanie, że nie tylko niewydolność systemu (braki finansowe, niedostatek infrastruktury i kadr) zadecydowały o wykluczeniu aż do roku 1971 znacznej części mieszkańców wsi i niemal 50% wszystkich obywateli państwa z zakresu bezpłatnych świadczeń medycznych i odmówieniu im prawa do zakupu leków ze zniżką (s. 97–98). Chodziło tu również o przyczynienie się do „socjalistycznej przebudowy wsi”, w czym swój udział powinna mieć także służba zdrowia, otaczając opieką głównie wsie „upaństwowione” (gdzie powstały państwowe gospodarstwa rolne) oraz „uspołecznione” (których ludność przekazała swoją ziemię do spółdzielni). Jednocześnie Szpak podkreśla, że sami zainteresowani nie postrzegali w ten sposób swojej sytuacji, kierując się zasadą, iż za skuteczne wyleczenie z choroby należy się godziwa zapłata, a darmowe usługi są niewiele warte. Polityka państwa nie wywoływała więc u traktowanych tak nierówno obywateli poczucia pokrzywdzenia, a w dodatku okazywała się mało skuteczna jako narzędzie przebudowy wsi: rezygnacja z ziemi nawet za cenę zdrowia lub życia członka rodziny w świetle tradycyjnego ethosu chłopa nie wchodziła w grę.

Podjęty przez autorkę wątek wydaje się ważny i wart ogólniejszego potraktowania, tym bardziej że stanowi on częsty element każdej odgórnie realizowanej zmiany ustrojowej. Po roku 1989 przykładem mogłyby być wprowadzone w okresie przedakcesyjnym przepisy regulujące warunki i skalę produkcji rolnej, które (zdaniem części badaczy) – choć powoływano się na względy ekonomiczne i konieczność dostosowania rolnictwa polskiego do unijnego – okazały swoje głównie społeczne skutki (uniemożliwienie prowadzenia działalności gospodarczej dla 53% gospodarstw, które zostały wyeliminowane z rynku i pozbawione tym samym dochodów; polepszenie w ten sposób warunków konkurencji dla rolnictwa europejskiego; wejście na polski rynek koncernów zagranicznych; dramatyczny wzrost bezrobocia na wsi; poszerzanie się obszarów niedostatku; masowe migracje zagraniczne; dezorganizacja wielu społeczności lokalnych itd.). Wszystkie te zjawiska zostały spowodowane – jak podkreśla Ludwik Staszyński w pracy *Wieś na wstecznym biegu* (2010) – przez przepisy administracyjne niemające nic wspólnego z podstawową zasadą transformacji, czyli z wolną grą sił rynkowych. Dla rozpoznania takich niejednoznacznych zjawisk socjologowie dysponują pojęciem funkcji jawnych i ukrytych sformułowanym przez Roberta Mertona. Jego zastosowanie w pracy Eweliny Szpak byłoby zasadne i przyczyniłoby się do uteoretycznienia analiz.

Rozmijanie się intencji władz i nastawienia mieszkańców wsi dotyczyło jednak nie tylko generalnych założeń realizowanej polityki zdrowotnej, ale też związanych z tym konkretnych rozwiązań instytucjonalnych, a zwłaszcza zasad praktyki medycznej – profesjonalnej i tradycyjnej. Fragmenty poświęcone właśnie tym kwestiom, opatrzone konkretnymi przykładami zaczerpniętymi z dokumentów i materiałów źródłowych, a nierzadko ilustrowane obszernymi cytatami z raportów

bądź wspomnień, uważam za ogromny walor tej rozprawy historycznej, która istotnie uzupełnia deficyty poznania socjologicznego, zbyt często opartego na ogólnych danych i zbiorczych zestawieniach liczbowych. Szczególnie ciekawe wydają się fragmenty poświęcone relacjom między medycyną akademicką a ludową (wiedzą profesjonalną a tradycyjną, postawami lekarzy a mentalnością pacjentów). To, co autorka nazywa „umiejętną propagandą”, „metodami promocyjnymi” lub „wybiegami”, jakie stosowano, by przekonać mieszkańców wsi do szczepień („uciekam się do kłamstwa – relacjonowała lekarka – Mówię w zaufaniu pacjentce, że jest szczepionki mało i dla wszystkich nie wystarczy. Niech powie jeszcze siostrze i najbliższej sąsiadce. W efekcie ludzie pchają się do szczepień jak po cytryny w mieście” – s. 53), usuwania kołtunów (lekarz zdradza, że jest „zamawiaczem kołtunów”, polał nożyce wodą, a pielęgniarka wykonała „magiczną” gestykulację – dopiero wtedy pacjentka pozwoliła obciąć sobie włosy – s. 128), korzystania z izb porodowych (gdy pierwsza pacjentka „w nagrodę za swą odwagę otrzymała wózek dziecięcy”, już po kilku miesiącach „niemal wszystkie miejscowe ciężarne widniały w rejestrach nowo otwartej placówki” – s. 65) czy przyjmowania leków (pewien lekarz nie przyznawał się do dyplomu lekarskiego i „stosował racjonalną terapię, ale w pewnej znachorskiej modyfikacji. Zapisaną miksturę trzeba było koniecznie mieszać na pół ze święconą wodą i pić trzy razy dziennie drewnianą łyżką. Proszki musiały być rozpuszczone w źródlanej wodzie pobranej z leśnego źródła przy pełni księżyca...” – s. 104) pokazują wagę poziomu mikrospołecznego: relacji międzypersonalnych, które wyrażały różnice kulturowe, ale zarazem pozwalały skutecznie je niwelować. Dysponowanie tak rozległą bazą źródłową, jaką prezentuje autorka, znajomość tylu konkretnych przypadków i sytuacji, w których to, co makrospołeczne, krzyżuje się z jednostkowym (a więc – zgodnie z propozycją Charlesa W. Millsa – daje okazję do uruchomienia „wyobraźni socjologicznej”), uzasadniałoby pokuszenie się o sformułowanie własnej propozycji teoretycznej „ugruntowanej” (jak chcą tego Barney Glaser i Anselm Strauss [2009]) zamiast okazjonalnego i nader skrótowego przywoływania cudzych koncepcji (Michel Foucault, Pierre Bourdieu, Susan Sontag).

Na jeszcze jeden wątek omawianej pracy trzeba w tym miejscu zwrócić uwagę. Autorka poświęca wiele miejsca opisaniu warunków materialnych, w jakich żyła polska wieś w okresie powojennym, a także później (stan budynków, dostępność wody, wyposażenie w sprzęt). Píše też dużo na temat higieny mieszkańców wsi (standard ustępów, stan wody pitnej, praktykowanie mycia zębów i kąpieli) i o poszczególnych chorobach, jakie ich dotykały (zwłaszcza zakaźnych), oraz o stosunku do nich środowiska wiejskiego („społeczne znaczenie” chorób takich jak gruźlica, znaczenie „wizualności” choroby, podporządkowanie wszystkiego wymogowi ciężkiej pracy fizycznej, co pociągało za sobą poczucie „bezużyteczności” osób chorych

i niepełnosprawnych oraz dramatyczne decyzje o niepodejmowaniu leczenia, jeśli było zbyt drogie lub nie rokowało powrotu do pełni zdrowia i sił – s. 294). Wszystko to przemawiałoby za odwołaniem się do coraz bardziej popularnych koncepcji neo-materializmu czy socjologii ciała w różnych ich odmianach, to znaczy nie tylko jako kulturowo-społecznego konstruowania sfery materialnej, fizycznej i cielesnej, ale także jako refleksji nad fundacjonistycznym podejściem (czyli badanie odwrotnego kierunku zależności: podłoże materialne i kondycja somatyczna a przekonania, wyobrażenia, systemy wartości). Ze strony osoby dysponującej taką wiedzą fakto-graficzną, jaką demonstruje w swojej pracy Ewelina Szpak, tego rodzaju analizy byłyby niewątpliwie cenne i wiarygodne. Punktem wyjścia tak zorientowanych analiz mogłoby być wzmiankowane już wcześniej pojęcie „doświadczenia”, które Wolska uznaje za nową kategorię współczesnej humanistyki, kategorię zdolną zintegrować nieraz rozproszone nurty refleksji i ukierunkować je w stronę badania nie tylko świadomości, ale i somatycznych doznań. Jak się wydaje, dopiero połączenie tych dwu wymiarów dawałoby szansę na prawdziwie interdyscyplinarny ogląd rzeczywistości – nie tylko wiejskiej. Autorka przywołuje zresztą określenia „postrzeganie i doświadczanie poszczególnych schorzeń” (s. 206), ale traktuje je jako potoczne, nie zaś termin naukowy, który staje się obecnie ważny, obrasta wieloma analizami i prowadzi do ciekawych propozycji teoretycznych.

Ustalenia i wnioski, jakie formułuje Szpak w swojej książce, w wielu przypadkach rozmijają się – co uważam nie za szkodę, lecz za kolejny atut pracy – z konkluzjami, które można znaleźć w opracowaniach socjologicznych, czy z obserwacjami, jakich dostarczają źródła etnograficzne. Każdy z takich przypadków zasługuje na uwagę, nie dlatego iżby miał skłaniać do ich falsyfikacji i podawania w wątpliwość twierdzeń danego autora, ale po to, by mógł stanowić punkt wyjścia do krytycznego namysłu nad aparaturą badawczą poszczególnych dyscyplin i nad szansą ich triangulacji, ewentualnie integracji w kolejnych postępowaniach badawczych. Niektóre takie rozbieżności wskazuje sama autorka, zwracając uwagę na odmiennosć zaczerpniętych z pamiętników lekarzy obserwacji dotyczących wiejskiej sytuacji higieniczno-zdrowotnej ludności wiejskiej oraz przywołanych w tekście twierdzeń Józefa Burszty o wyższym poziomie cywilizacyjnym wsi z tego samego regionu (Wielkopolska). Do podobnych konkluzji – o istnieniu sprzecznych diagnoz na dany temat – prowadzi jednak porównanie wniosków z prac socjologicznych z tymi, do jakich dochodzi autorka na podstawie swoich badań. Chodzi tu np. o poziom życia ludności rolniczej mierzony konsumpcją żywności. Autorka wielokrotnie podkreśla, iż polska wieś także długo po wojnie cierpiała niedostatek, jej mieszkańcy wiejsko się odżywiali, a dzieci bywały wręcz niedożywione (s. 179) nawet w latach 80. Tymczasem w monografii *Chłopi polscy na przełomie epok* Maria Halamska pisała, iż właśnie wtedy sytuacja wsi poprawia się znacząco: „Chłopi początku lat

osiemdziesiątych realizują swoje marzenie, wyrażające się w przytoczonym przez Jana Szczepańskiego westchnieniu biednego beskidzkiego górala: «gdybym był cesarzem, jadłbym polewkę z samego łożu». Jedzą dużo i tłusto, na co wskazuje struktura spożycia poszczególnych grup artykułów żywnościowych. Znacznie więcej też piją. Wydatki na alkohol i tytoń są wyższe niż wydatki na kulturę. Są też dwukrotnie wyższe niż na higienę i ochronę zdrowia. W początkach lat osiemdziesiątych chłop polski jest syty i podпиты. Niewiele przy tym dba o swoje zdrowie i higienę. Także o swój duchowy rozwój” (Halamska 1991, s. 53).

Do podobnej konfuzji prowadzi porównanie wniosków Szpak oraz obrazu, jaki wyłania się z aneksu III pt. *Zarys stanu higieniczno-sanitarnego i zdrowotnego wsi zamieszczonego w książce Zbigniewa Wierzbickiego Żmiąca w pół wieku później* (1963). Relacja medyczna autorki tego rozdziału nie jest jednoznaczna, a konkluzje wręcz zastanawiające. Danuta Radwańska wprawdzie stwierdzała, iż „w budownictwie zagród nie uwzględnia się wymogów higieny” (Wierzbicki 1963, s. 408), „niemniej smutny widok z punktu widzenia sanitarnego przedstawiają gnojownie” (tamże, s. 409), wskaźnik świetlny okien jest „niezgodny z obowiązującymi normatywami” (tamże, s. 412), a wieś „odżywia się niewystarczająco i niewłaściwie” (tamże, s. 418), ale jednocześnie przyznawała, że metraż przypadający na jednego mieszkańca czy wskaźnik zagęszczenia na jedną izbę przewyższają normatywy (tamże, s. 415), w wielu gospodarstwach bieliznę pościelową zmienia się raz na miesiąc, a bieliznę osobistą raz na tydzień (tamże, s. 416) itd. Nie kryła jednocześnie zdziwienia, że pomimo faktu, iż przeważają porody odbierane przez „babki”, a nawet przez same położnice, „nie spotkała ani jednego przypadku wrodzonego zwichnięcia stawu biodrowego czy też padaczki o etiologii związanej z nieprawidłowym porodem”. Jak pisała: „Jeśli uwzględni się fakt, w jak bardzo niehigienicznych warunkach rodzą tutejsze kobiety, w znacznej części są to bowiem porody uliczne albo odbierane brudnymi często rękami na brudnej pościeli, do przecięcia pępowiny służą nie odkażone nożyczki, a czasem nawet nóż – dziwić się jedynie można stosunkowo niedużej liczbie ciężkich infekcji poporodowych” (tamże, s. 422). Jej opinie zaważyły w sposób widoczny na ogólnej i niewątpliwie śmiałej w tamtych latach tezie Wierzbickiego: „Na marginesie trudno nie zauważyć, że mimo fatalnych często warunków higienicznych i niedostatecznego odżywienia brak we wsi epidemii, nasilenie chorób jest stosunkowo niewielkie, a Żmiącanie w dolnej wsi odznaczają się wysokim wzrostem, wyższym niż przeciętnie w Polsce międzywojennej. Pomijając tu niebłahą zresztą sprawę, w jakim stopniu wieś tego typu jak Żmiąca są rezerwuarem sił psychicznych i biologicznych dla miasta, można stwierdzić, że stanowią one **pewien argument przeciwko urbanizacji życia**” (tamże, s. 375, wyróżnienie – I.B.-R.).

Poruszona i zilustrowana dwoma przykładami kwestia – sprzeczności w ocenie sytuacji i rozbieżnych diagnoz formułowanych w obrębie różnych dyscyplin,

a nawet tej samej dyscypliny, ale w odniesieniu do różnych miejsc – nie jest bynajmniej czymś odosobnionym w nauce. Przykładem może tu być sprzeciw historyka, Włodzimierza Mędrzeckiego, wobec opinii uznanego autorytetu socjologicznego, Józefa Chałasińskiego, na temat różnic pokoleniowych na wsi okresu międzywojennego. Jak pisze Mędrzecki w pracy *Młdzież wiejska na ziemiach Polski Centralnej 1864–1939. Procesy socjalizacji* (2002), Chałasiński zdecydowanie podkreślał „zmniejszanie się wpływu grup pierwotnych (rodziny i społeczności lokalnej) na kształtowanie osobowości młodzieży i równoczesny wzrost znaczenia czynników zewnętrznych (instytucji państwowych – szkoły, wojska, itp.), wpływów cywilizacji i kultury przemysłowej. Wynikiem takiej sytuacji było, zdaniem Chałasińskiego, poszerzanie się zakresu autonomii młodego pokolenia w obrębie społeczności wiejskiej oraz wzrastający stopień identyfikacji młodych z instytucjami społecznymi o szerszym zasięgu. Tymczasem jednym z najistotniejszych wniosków płynących z przeprowadzonych przeze mnie badań jest konieczność odrzucenia założenia o istnieniu strukturalnego konfliktu między grupą nieustabilizowanej młodzieży a «gospodarzami», a także tezy o zmniejszającej się roli społeczności lokalnych w kształtowaniu osobowości młodzieży chłopskiej” (Mędrzecki 2002, s. 196). Każda taka kontrowersja jest istotnym elementem wzbogacającym wiedzę na dany temat i zarazem ważnym sygnałem, iż badacz powinien zdać sprawę nie tylko z tego, co mówią rozpatrywane przez niego materiały, ale też otwarcie zadeklarować, dlaczego i na ile jego zdaniem należy im wierzyć. W przeciwnym razie obraz, jaki kreśli w swojej pracy, może stać się nie tyle obrazem rzeczywistości, co raczej artefaktem wybranych źródeł i przyjętych metod ich analizy.

Podobnego namysłu, co problem odmiennych diagnoz sytuacji powojennej wsi polskiej, jakie można znaleźć w różnych opracowaniach, wymagałoby też porównanie opisów sytuacji środowiska wiejskiego z różnych okresów. Nakreślone przez autorkę realia powojenne i z lat PRL-u wydają się chwilami bardziej dramatyczne niż świadectwa pamiętnikarzy z czasów pańszczyzny. Przykładem mogą tu służyć *Pamiętniki włościanina. Od pańszczyzny do dni dzisiejszych* Jana Słomki, wydane po raz pierwszy w Krakowie w 1912 r. W rozdziale VII poświęconym m.in. chorobom pisał on: „Z chorób najwięcej się dawniej trafiały zapalenia, tyfusy, puchliny wodne – bolączki grasujące i dzisiaj, a nadto kołtuny, ograszki, utracenia krzyża – dzisiaj coraz mniej znane. Wielka prostota w wychowaniu, potrawach, obyczajach i w całym sposobie życia wpływała na to, że w czasach normalnych, zwykłych naród wsiowy był niezwykle zdrowy, zahartowany i odporny na różne niewygody i niedomagania ludzkie. Nie wiedzieli wówczas o takich różnorodnych słabościach, jak teraz, mniej też było wypadków, aby ktoś umierał w sile wieku, jak się to obecnie często trafia; jak się kto odchowwał, to się już chował” (Słomka 1983, s. 124–125). Przytaczam tę opinię Słomki dlatego, że zdaję sobie sprawę, iż okres po II wojnie światowej na

pewno nie był „czasem normalnym”, niemniej jednak dane i konkretne sytuacje przedstawiane przez autorkę, także z lat późniejszych, robią często wrażenie bardzo dramatycznych. Czy czasy pańszczyzny, zwłaszcza na terenie, z którym wiąże się przecież znane określenie Stanisława Szczepanowskiego o „nędzy Galicji w cyfrach” (1888), mogły pod wieloma względami być korzystniejsze dla ludności wiejskiej niż powojenne czterdziestolecie relacjonowane w książce Szpak? To jedno pytanie. A drugie, nawiązujące do problemu sformułowanego już wcześniej: jaki wpływ na taki właśnie obraz rzeczywistości miały źródła i materiały wykorzystywane przez autorkę? Uwag na ten temat, a raczej szerszej refleksji o charakterze metodologicznym, brakuje jednak w tekście rozprawy.

Książka o zdrowiu i chorobie na wsi niewątpliwie stanowi istotny wkład w rozwój dyscypliny, jaką reprezentuje autorka, czyli historii, a także podejścia określane go jako społeczna historia medycyny. Praca ta jest jednak również ważnym głosem z punktu widzenia socjologii wsi, gdyż uzupełnia deficyty zainteresowań, z jakimi najczęściej w obrębie tej subdyscypliny podchodzi się do tematyki wiejskiej. Źródła, do jakich dotarła Szpak, a także inne uwzględnione przez nią materiały i wyprowadzone na ich podstawie konkluzje, uważam za bardzo wartościowe. Przyznając omawianej pracy zalety z punktu widzenia postulatu interdyscyplinarnego oglądu wsi, sądzę jednak, że sama autorka mogła w szerszym zakresie wykorzystać istniejące opracowania z różnych dyscyplin po to, by bardziej wszechstronnie naświetlić poruszane przez siebie problemy. Przywołane tytuły prac (wartościowych i chyba dobrze znanych) pokazują, iż zawarte tam tezy wzbogaciłyby opis problemów, którym poświęciła ona swoją pracę.

Szczególnie brakowało mi wśród autorów omawianych przez Szpak nazwisk Teresy Łaski-Mierzejewskiej i Elżbiety Olszewskiej, które prowadziły cykliczne badania nad młodzieżą wiejską z perspektywy antropologii fizycznej (*Antropologiczna ocena zmian rozwarstwienia społecznego populacji wiejskiej w Polsce w okresie 1967–2001. Badania dziewcząt*, 2003). Dobrym, jak sądzę, uzupełnieniem ich analiz byłaby też lektura pracy historyka, Michała Kopczyńskiego *Wielka transformacja* (2006), który przeprowadził badania nad uwarstwieniem społecznym i standardem życia w Królestwie Polskim w świetle pomiarów antropometrycznych poborowych. Autor zaobserwował m.in., że „średni wzrost podnosił się dzięki poprawie wyżywienia przy pozostawieniu bez zmian warunków higienicznych” (Kopczyński 2006, s. 191), a także zasugerował, iż „istniejące do dziś różnice społeczne widziane przez pryzmat wzrostu są produktem szybkiej modernizacji w czasach powojennych odbywającej się kosztem wsi” (tamże, s. 192). Takie właśnie ogólniejsze wnioski są niezwykle cenne dla socjologa, gdyż uzupełniają jego argumentację o racje wyprowadzone z danych, których raczej nie da się zmanipulować (w przeciwieństwie do tych stosowanych w naukach społecznych). Zbieżność tez formułowanych przez

wskazanych autorów z tym, co pisze w swojej książce Szpak, z całą pewnością zasługuje na uwagę i pogłębioną refleksję, w której podejście interdyscyplinarne wydaje się niezbędne.

Jeśli chodzi o aspekty teoretyczne i metodologiczne omawianej tu pracy, zaczęłabym od tego, iż wydaje się słuszne rozróżnienie dwu obszarów, w jakich autorka zdecydowała się poprowadzić swoje analizy: wymiar instytucjonalny oraz społeczne czynniki wpływające na zjawiska zdrowia i choroby. Nie rodzą zastrzeżeń także przyjęte ramy czasowe (powojenne czterdziestolecie) i przestrzenne (trzy wybrane rejony Polski: ziemie zachodnio-północne, województwo krakowskie i lubelskie). Uznanie musi budzić również zakres uwzględnionych źródeł: są to nie tylko źródła „zastane” – materiały archiwalne (m.in. raporty inspekcji terenowych), raporty instytucji centralnych, listy mieszkańców wsi do urzędów, pamiętniki i wspomnienia, materiały audiowizualne, ale też „wywołane” – wywiady z personelem medycznym, rozmowy z mieszkańcami, dokumentacja badań terenowych, materiały prasowe, analizy zawarte w opracowaniach, także tych z zakresu socjologii medycyny. Autorka posiłkuje się też przyjętym w swoim czasie podziałem wsi na „indywidualne”, „upaństwowione” i „uspołecznione”, choć zauważa, że ten podział – jeśli chodzi o różnice w świadomości zdrowotnej – nie sprawdzał się, a zatem w analizach naukowych powinien być uzupełniany podziałem stratyfikacyjnym, uwzględniającym poziom zamożności, edukacji czy indywidualnych doświadczeń mieszkańców wsi (s. 24). Z drugiej strony, chociaż rozprawa dotyczy wsi, Szpak nie rezygnuje z podkreślania, że wiele negatywnych zjawisk zachodziło w danym czasie także w polskich miastach („unikanie profilaktycznych badań i traktowanie ambulatoryjnej opieki zdrowotnej w kategoriach doraźnych było w tym czasie zjawiskiem szerszym i dotyczyło także miejskich środowisk robotniczych” – s. 61, podobnie wyglądał odsetek osób korzystających z pomocy znachorów – s. 109, samoleczenie, ziołolecznictwo, wykorzystywanie leków pozostałych po kuracji członka rodziny lub sąsiada – s. 115, stosunek do higieny skutkujący tzw. chorobami brudnych rąk obserwowano i na wsi, i w miastach – s. 326). Te częste komentarze autorki odbieram jako wyraz dążenia do przełamania stereotypu o wyjątkowości wsi, jej szczególnym zacofaniu czy całkiem odmiennych standardach sanitarnych, co często przeradza się w stygmatyzowanie tych środowisk. Dlatego gęsto rozsiane w tekście pracy uwagi na ten temat oceniam pozytywnie.

Analizowana tu praca nie jest jednak pozbawiona pewnych słabości. Wskazywałam na nie już wcześniej, ale teraz dokonam rekapitulacji tych zastrzeżeń. Bodaj największy niedosyt budzą trzy kwestie: (1) brak krytyki źródeł i materiałów wybranych do analizy (a przecież to właśnie ich specyfika mogła zaważyć np. na bardzo pesymistycznym obrazie rzeczywistości wiejskiej), (2) brak bardziej rozbudowanych definicji używanych pojęć, (3) zdawkowe i okazjonalne powołania

na koncepcje na dany temat różnych autorów – typologia rodzajów pamięci według Jana Assmana, badanie roli ciała w społeczeństwie – Talcott Parsons, Bryan Turner, Norbert Elias, historia chorób i biopolityka – Michel Foucault itd. Gdyby uznać zasadność formułowanych tym trybem odniesień teoretycznych, można by oczekiwać również wzmianki na temat którejś z koncepcji neomaterialistycznych, które wymienia w swojej książce *Cultural Turns* Doris Bachmann-Medick (2012), albo propozycji Bruno Latoura, który w swoich kolejnych pracach rozwija ciekawą perspektywę łącznego badania działań aktorów zarówno ludzkich, jak i nieludzkich (przedmiotów, urządzeń technicznych, mikrobow). Nie o takie jednak skrótowe i rzucane mimochodem odniesienia powinno chodzić w przypadku tego typu monografii. Jej celem jest bowiem nie tylko przeanalizowanie pewnego fragmentu rzeczywistości (w przypadku pracy empirycznej), ale także usytuowanie swojego przedsięwzięcia na tle innych ujęć bądź też jednego, wybranego za najważniejsze, co wiąże się z jego szczegółowym i krytycznym omówieniem, ewentualnie z propozycjami modyfikacji, a następnie z przeprowadzeniem własnej analizy ściśle według zasad przewidzianych w tym właśnie ujęciu. O takich zasadach wciąż pamięta się w przypadku rozpraw socjologicznych (choć – trzeba przyznać – że ich realizacja prowadzi bardzo często do zbyt obszernego referowania rzeczy dobrze znanych kosztem opisu empirycznego). Rozumiem jednak, że warsztat historyka może różnić się pod tym względem od warsztatu socjologa; zresztą – co daje się odczuć w całej rozprawie – żywiołem autorki jest przede wszystkim konkret (*hic et nunc*), co nasuwa skojarzenia z „opisem gęstym” Clifforda Geertza, choć akurat ten autor bynajmniej nie stronił od szerszej refleksji teoretycznej i autotematycznej.

Kończąc ten wątek, dodam jeszcze, iż książka naukowa jest jak najbardziej odpowiednim miejscem do zaprezentowania także własnych propozycji teoretycznych, co w przypadku rodzimego „pola akademickiego” – pozostającego obecnie (również dzięki polityce resortu, o czym pisze m.in. Piotr Nowak w książce *Puszka z Pandorą*) w silnej zależności od zachodniego – byłoby zjawiskiem bardzo pożądanym. Jak zwracają uwagę autorzy zajmujący się tą kwestią (Tomasz Zarycki, Tomasz Warczok – socjologowie, Ewa Domańska – historyk, i wielu innych) zbyt często polscy badacze zadowalają się dostarczaniem materiału empirycznego dla potwierdzenia teorii sformułowanych na Zachodzie. W imię odzyskiwania suwerenności intelektualnej i dążenia do deprowincjonalizacji myślenia naukowego w Polsce Domańska twierdzi zatem, że „nadszedł czas na tworzenie własnej tradycji myśli teoretycznej, która byłaby zbieżna ze światowymi tendencjami w humanistyce, a z drugiej stanowiła oryginalny w nią wkład”, ponieważ nie do utrzymania jest postawa, określana przez nią jako „impotencja polskich badaczy do tworzenia własnych ujęć teoretycznych” (Domańska 2012, s. 158).

Do powyższych, merytorycznych uwag, dodałabym jeszcze kilka stylistycznych i formalnych. Na s. 23 autorka wprowadza określenia: wsie „indywidualne”, „upaństwowione” i „uspołecznione”, zapewne czerpiąc je z literatury przedmiotu lub tekstów źródłowych. Pod względem językowym trochę jednak one rażą, podobnie jak sformułowanie ze s. 156 o „szkolnych głowach”, a także brzmiące bardzo urzędowo określenie „zgłaszalność” (s. 259) i w innym miejscu „szczepienność” (dziś stosuje się raczej „wyszczepialność”). Kwestia formalna dotyczy też drobiazgu: ten sam cytat kończący się słowami „za pieniądze to to idzie inaczej wszystko” jest na s. 35 opisany w przypisie jako fragment z części 1 tekstu *Medycyna ludowa...*, a na s. 60 jako fragment z części 2 tego samego tekstu. I jeszcze wątpliwość co do cytowanego przez autorkę na s. 242 badania: „na 521 przebadanych mężatek tylko pięć używało globulki Z, trzy posługiwało się kalendarzykiem małżeństwa, a u 1 środki zapobiegawcze stosowali mężowie” – rodzi się pytanie, ilu tak zapobiegliwych mężów miała ta jedna badana?

Powyższe uwagi nie zmieniają w niczym ogólnej oceny najnowszej książki Eweliny Szpak: jest to niewątpliwie wartościowa i ciekawa praca, która zasługuje na baczną lekturę także socjologów wsi.

Bibliografia

- Bachmann-Medick D. (2012). *Cultural Turns: nowe kierunki w naukach o kulturze* (tłum. K. Krzemieniowa). Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Domańska E. (2012). *Historia egzystencjalna: krytyczne studium narratywizmu i humanistyki zaangażowanej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Glaser B., Strauss A. (2009). *Odkrywanie teorii ugruntowanej* (tłum. M. Gorzko). Kraków: Nomos.
- Halamska M. (1991). *Chłopi polscy na przełomie epok*. Warszawa: Polska Akademia Nauk. Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa.
- Kopczyński M. (2006). *Wielka transformacja: badania nad uwarstwieniem społecznym i standardem życia w Królestwie Polskim 1866–1913 w świetle pomiarów antropometrycznych poborowych*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza „Mówią Wieki”.
- Łaska-Mierzejewska T., Olszewska E. (2003). *Antropologiczna ocena zmian rozwarstwienia społecznego populacji wiejskiej w Polsce w okresie 1967–2001. Badania dziewcząt*. Warszawa: Akademia Wychowania Fizycznego.
- Mędrzecki W. (2002). *Młodzież wiejska na ziemiach Polski Centralnej 1864–1939. Procesy socjalizacji*. Warszawa: DiG.
- Nowak P. (2016). *Puszka z Pandorą: o kulturze, uniwersytetach i etosie pokolenia '68*. Warszawa: Fundacja Augusta hrabiego Cieszkowskiego.
- Słomka J. (1983). *Pamiętniki włościanina. Od pańszczyzny do dni dzisiejszych*. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza (wyd. 3).
- Staszyński L. (2010). *Wieś na wstecznym biegu*. Warszawa: KMS ResCon.

- Szpak E. (2005). *Między osiedlem i zagrodą. Życie codzienne mieszkańców PGR-ów*. Warszawa: Trio.
- Szpak E. (2013). *Mentalność ludności wiejskiej w PRL*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Wierzbicki Z. (1963). *Żmija w pół wieku później*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN.
- Wolska D. (2012). *Odzyskać doświadczenie*. Kraków: Universitas.

Informacje dla Autorów

„Więś i Rolnictwo” jest interdyscyplinarnym czasopismem naukowym, poświęconym różnym zagadnieniom (ekonomicznym, społecznym, demograficznym, kulturowym oraz politycznym), związanym z przemianami zachodzącymi na obszarach wiejskich, w tym w rolnictwie – w Polsce, Europie oraz na świecie.

1. Publikujemy:

- rozprawy i studia – oryginalne prace twórcze, rozprawy metodologiczne oraz analizy i syntezy teoretyczne;
- materiały z badań – prace o charakterze empirycznym, uwzględniające badania własne autora;
- polemiczne recenzje, omówienia książek oraz innych prac związanych z wsią i rolnictwem, zarówno krajowych, jak i zagranicznych;
- informacje o wydarzeniach naukowych, ważnych w skali międzynarodowej, dotyczących problematyki kwartalnika.

2. Zamieszczamy teksty w języku polskim oraz w języku angielskim.

3. Redakcja zastrzega sobie prawo dokonywania zmian w tekstach, w tym tytułów, a proponowane zmiany uzgadnia z autorami. Redaktor językowy weryfikuje teksty w języku angielskim.

4. Artykuły publikowane w kwartalniku są anonimowo recenzowane przez dwóch niezależnych recenzentów.

5. Szczegółowe wymagania techniczne tekstów znajdują się na stronie internetowej kwartalnika:

<http://kwartalnik.irwirpan.waw.pl/pl/instrukcje-dla-autorow>

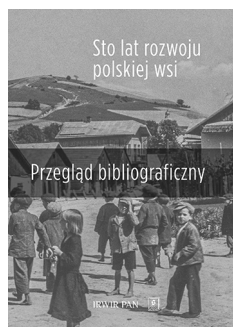
6. Artykuły należy przysyłać na adres: redakcja@irwirpan.waw.pl.

Należy dołączyć:

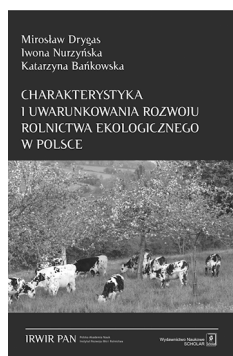
- nazwę i adres miejsca pracy,
- numer telefonu i adres e-mailowy,
- adres do korespondencji autora/autorów,
- oświadczenie o oryginalności artykułu.

7. Redakcja zastrzega sobie prawo nieprzyjęcia artykułu do druku.

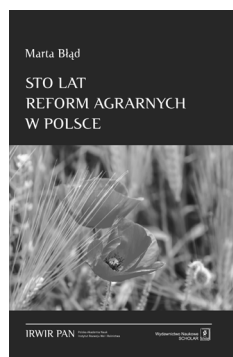
Wymienione poniżej pozycje można zakupić lub otrzymać w Instytucie Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, ul. Nowy Świat 72, 00-330 Warszawa (Pałac Staszica), pok. 274, tel. 22 657 28 30, 22 826 94 36, e-mail: irwir@irwirpan.waw.pl.

Sto lat rozwoju polskiej wsi. Przegląd bibliograficzny [One Hundred Years of Polish Countryside. Bibliographic review], **Monika Stanny, Beata Górczyńska, Małgorzata Gelo-Kluczyńska (oprac.)**, Warszawa 2019, 344 s.

Mirosław Drygas, Iwona Nurzyńska, Katarzyna Bańkowska, *Charakterystyka i uwarunkowania rozwoju rolnictwa ekologicznego w Polsce. Szanse i bariery* [Characteristics and Conditions for The Development of Organic Farming in Poland. Chances and Barriers], Warszawa 2019, 192 s.

Marta Błąd, *Sto lat reform agrarnych w Polsce* [One Hundred Years of Agrarian Reforms in Poland], Warszawa 2019, 282 s.

Marek Kłodziński, *Przybyszew. Stulecie przemian polskiej wsi* [Przybyszew – Centenary of Transformation of the Polish Countryside], Warszawa 2019, 148 s.

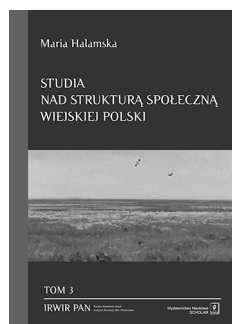
Ciągłość i zmiana. Sto lat rozwoju polskiej wsi [Continuity and Change. One Hundred Years of Polish Countryside], t. I i II, **Maria Halamska, Monika Stanny, Jerzy Wilkin (red.)**, Warszawa 2019, 1260 s.

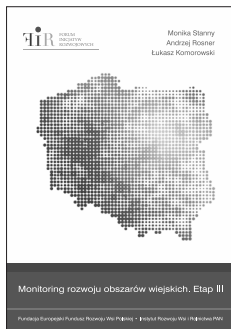

Andrzej Piasecki, Arkadiusz Ptak, *Sto lat władzy lokalnej na polskiej wsi 1918–2018* [One Hundred Years of Local Authority in the Polish Countryside 1918–2018], Warszawa 2018, 133 s.

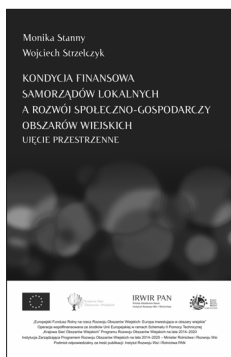

Maria Halamska, *Studia nad strukturą społeczną wiejskiej Polski. Tom 3: Świadomościowe korelaty struktury społecznej* [Studies on the Social Structure of Rural Poland, Vol. 3: Correlates of Consciousness in the Social Structure], Warszawa 2018, 174 s.

Monika Stanny, Andrzej Rosner, Łukasz Komorowski, *Monitoring rozwoju obszarów wiejskich. Etap III. Struktury społeczno-gospodarcze, ich przestrzenne zróżnicowanie i dynamika* [Rural Development Monitoring. Stage III], Warszawa 2018, 297 s.

Monika Stanny, Wojciech Strzelczyk, *Kondycja finansowa samorządów lokalnych a rozwój społeczno-gospodarczy obszarów wiejskich. Ujęcie przestrzenne* [Financial condition of local governments and socio-economic development of rural areas. Spatial approach], Warszawa 2018, 210 s.

Publikacja bezpłatna przygotowana w ramach operacji realizowanej w ramach Planu Działania Krajowej Sieci Obszarów Wiejskich na lata 2014–2020

Andrzej Rosner, Ruta Śpiewak, Edyta Kozdroń, *Patrzeć na wieś. Sto lat rozwoju polskiej wsi* [Glimpses of the Countryside. One Hundred Years of Polish Countryside], Warszawa 2018, 275 s.

Maria Halamska, Radosław Hoffmann, Monika Stanny, *Studia nad strukturą społeczną wiejskiej Polski. Tom 2: Przestrzenne zróżnicowanie struktury społecznej* [Studies on the Social Structure of Rural Poland, Vol. 2: The Spatial Diversity of the Social Structure], Warszawa 2017, 158 s.

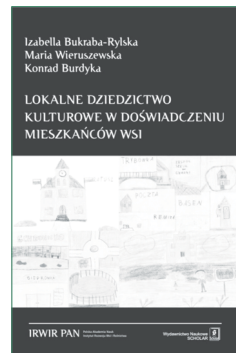
Sto lat mojego gospodarstwa. Pamiętniki mieszkańców wsi
 [One Hundred Years of My Farm. Memoirs of Village
 Inhabitants], **opracowane przez Sylwię Michalską,
 Marię Halamską i Marka Kłodzińskiego**, Poznań,
 Warszawa 2018, 285 s.

Andrzej Rosner, Monika Stanny, *Socio-economic
 development of rural areas in Poland*, Warszawa 2017, 166 s.

**Izabella Bukraba-Rylska, Maria Wieruszewska,
 Konrad Burdyka**, *Lokalne dziedzictwo kulturowe
 w doświadczeniu mieszkańców wsi* [Local Cultural Heritage
 in the Experience of Residents of Rural Areas], Warszawa
 2017, 242 s.

Maria Halamska, Sylwia Michalska, Ruta Śpiewak,
Studia nad strukturą społeczną wiejskiej Polski.
 Tom 1: *Stare i nowe wymiary społecznego zróżnicowania*
 [Studies on the Social Structure of Rural Poland, Vol. 2:
 Old and New Dimensions of Social Diversity], Warszawa
 2016, 180 s.

* * *

Prenumerata kwartalnika „Wieś i Rolnictwo” realizowana przez RUCH SA:

Zamówienia na prenumeratę w wersji papierowej można składać bezpośrednio na stronie www.prenumerata.ruch.com.pl.

Cena 1 egz. w 2020 roku – 20 zł

Ewentualne pytania prosimy kierować na adres e-mail: prenumerata@ruch.com.pl lub kontaktując się z Centrum Obsługi Klienta „RUCH” pod numerami: 22 693 70 00 lub 801 800 803 – czynne w dni robocze w godzinach 7.00–17.00. Koszt połączenia wg taryfy operatora.

*

Prenumeratę prowadzą również: Wydawnictwo Naukowe Scholar, Garmond Press oraz Kolporter.

* * *

Bieżące numery kwartalnika „Wieś i Rolnictwo” można nabyć na stronie internetowej Wydawnictwa Naukowego Scholar (www.scholar.com.pl) oraz w wybranych księgarniach naukowych na terenie kraju. W razie wątpliwości prosimy o kontakt: tel. 22 692 41 18; 22 826 59 21; 22 828 93 91; dział handlowy: jw., wew. 108; e-mail: info@scholar.com.pl.

Archiwalne numery można nabyć w Instytucie Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, ul. Nowy Świat 72, 00-330 Warszawa (Pałac Staszica), pok. 274, tel. 22 657 28 30, 22 826 94 36, e-mail: irwir@irwirpan.waw.pl.